

Geschichte des Qorāns (Kur'ân Tarihi)'ın Kaynakları -Batılı Kaynaklar-

Müslüm YILDIRIM*

Öz: *Geschichte des Qorāns (Kur'ân Tarihi)*, Theodor Nöldeke'nin Kur'ân tarihi hakkında 1860 yılında kaleme aldığı eseridir. Kitap, 1909-1919-1938 yıllarında Friedrich Schwally, Gotthelf Bergsträßer ve Otto Pretzl'in de katkılarıyla üç cilt halinde bazı eklemeler yapılarak yeniden yayınlanmıştır. Yaklaşık bir asra yakın bir zamana yayılan baskı süreci kitaba yeni konu ve kaynakların dâhil edilmesine imkân sağlamıştır. Başta Nöldeke olmak üzere diğer üç yazarın da gerek Doğu'da ve gerekse Batı'da yapılan çalışmaları kaynak göstermeleri kitabı kaynak açısından zengin bir hale getirmiştir. Söz konusu kaynakların sayısı beş yüzü geçmektedir. *Geschichte des Qorāns*'daki kaynakları kategorize etmek gerekirse bunları İslâmî ve Batılı kaynaklar olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Batılı kaynakları da Kur'ân, hadis, siyer, tarih, linguistik, paleografi, literatür ve çeşitli konularda yapılan araştırmalar olarak kategorize etmek mümkündür. Biz bu çalışmamız da sadece Batılı kaynaklara yer verdik. İslâmî kaynaklar ise bir başka makalenin konusu olacaktır.

Bu çalışmamızda *Geschichte des Qorāns*'ın kaynaklarını verirken kitaplar için yazar adı, kitabın adı (itâlik), baskı yeri ve tarihi olarak bir sıralama takip ettik. Makalelerde ise yazar adı, makale adı, dergi adı (itâlik), cilt sayısı, baskı yılı ve sayfa numaraları şeklinde verdik. Kaynaklar arasında Almanca olarak kaleme alınan bütün kitap ve makaleler Türkçe tercümeleri ile birlikte verilmiş, her başlığın sonunda bazı değerlendirmelerde bulunulmuştur. Yazarların tarihsel olarak gerek en eski kaynaklara gerekse modern zamanda farklı dillerde yazılan pek çok kaynağa yer verdiklerini gördük. Bu kaynaklardan aktarılan bilgiler objektif bir şekilde aktarılmıştır. Ayrıca yapmış olduğumuz karşılaştırmalarda herhangi bir eksikliğin olmadığı da görülmüştür. Şunu da ayrıca ifade edelim ki *Geschichte des Qorāns*'da kaynak gösterilen bazı yazarların ileri sürdükleri görüşlere de kimi zaman önemli eleştiriler yöneltilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Geschichte des Qorāns*, Nöldeke, Schwally, Bergsträßer, Kur'ân tarihi.

Resources of *Geschichte des Qorāns (The History of the Qur'an)*

-Western Sources-

Abstract: *Geschichte des Qorāns (The History of the Qur'an)* is the work of Theodor Nöldeke about the history of the Qur'an which was written in 1860. In the years 1909-1919-1938, the book was republished in three volumes with the contributions of Friedrich Schwally, Gotthelf Bergsträßer and Otto Pretzl. The printing process, which has been around for nearly a century, has enabled the inclusion of new topics and resources in the book. The fact that the other three authors, especially Nöldeke, have made reference to the works written both in the East and in the West has made the book rich in

---

* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Öğrencisi,
m_yildirim295@hotmail.com

resources. The number of these resources exceeds five hundred. If we need to categorize the sources in *Geschichte des Qorāns*, we can divide them into two, as Islamic and Western sources. Western sources, especially the Qur'an biblical and related sources of Western scholars such as the Qur'an, hadith, siyar, history, linguistic, literature, paleography and various studies can be given as an example of their studies. We will only include Western sources in this study. Islamic sources will be the subject of another article.

In this study, we gave the sources of *Geschichte des Qorāns*, followed by the author's name, the name of the book, the printing place and the printing date of the book. In the articles, we have given the name of the author, the article name, the journal name, the volume number, the year of publication and the page numbers. All of the books and articles written in German in the sources were given with their Turkish translation and some evaluations were made at the end of each title. We have also seen that the authors have used many old and modern sources written in different languages. These sources have been transmitted in an objective way. Moreover, there were no deficiencies to be found in the comparisons we have made. Let us further state that sometimes important criticism has been directed to the opinions of some authors cited in the *Geschichte des Qorāns*.

Keywords: *Geschichte des Qorāns*, Nöldeke, Schwally, Bergsträßer, history of the Qur'an.

مصادر *Geschichte des Qorāns* (تاريخ القرآن)

-المصادر الغربية-

الملخص: *Geschichte des Qorāns*، هو كتاب تيودور نولدكه الذي ألف في تاريخ القرآن في سنة ١٨٦٠. نشر هذا الكتاب مع بعض التعديلات في ثلاثة مجلدات في السنوات ١٩٠٩ - ١٩١٩ - ١٩٣٨ من جديد، بإسهامات من جانب فريدريخ شواللي، جوتهلغ برجشتراسر وأوتو برتسل. سمحت له عملية الطباعة ما تقرب من قرن، بإدراج مواضيع ومصادر جديدة في الكتاب. قبل كل شيء، فإن نولدكه والكتاب الثلاثة الآخرون أشاروا إلى الدراسات في الشرق والغرب كمصادر. فهذه الإشارة جعلت الكتاب غنيا من حيث المصدر. عدد هذه المصادر يتجاوز خمسمائة. إذا كنا بحاجة إلى تصنيف المصادر في *Geschichte des Qorāns*، فيمكننا تقسيمها إلى قسمين كمصادر إسلامية وغربية. ومن الممكن أيضاً تصنيف المصادر الغربية كدراسات عن القرآن والحديث والسيرة والتاريخ ولغويات والبايوغرافيا/علم الخطاطة والأدب وموضوعات مختلفة. لقد قمنا في عملنا هذا بذكر المصادر الغربية فقط. أما المصادر الإسلامية ستكون موضوعاً لبحث آخر.

في دراستنا هذه، تابعنا الترتيب عند إعطاء مصادر *Geschichte des Qorāns* فللكتب اسم المؤلف، واسم الكتاب (مائل)، ومكان طبع الكتاب وتاريخه. أما في البحوث المحكمة رتبنا المعلومات هكذا: اسم المؤلف، واسم المقال، واسم المجلة (مائل)، وعدد المجلد، وسنة الطباعة، وأرقام الصفحات. تم توفير جميع الكتب والبحوث المكتوبة باللغة الألمانية بين المصادر مع الترجمات التركية، وتم إجراء

بعض التقييمات في نهاية كل عنوان. لقد رأينا أن المؤلفين قد استخدموا عديدا من المصادر القديمة وكثيرا من المصادر المكتوبة بلغات مختلفة في العصر الحديث. تم نقل المعلومات المنقولة من هذه المصادر بطريقة موضوعية. في المقارنات التي أجريتها لوحظ أيضا أنه لم يكن هناك أى نقص. دعنا نذكر ذلك أيضًا ووجهت انتقادات مهمة في بعض الأحيان إلى آراء بعض المؤلفين الذين ورد ذكرهم كمصادر في . Geschichte des Qorāns

الكلمات المفتاحية: Geschichte des Qorāns، نولدكه، شواللى، برجشتراسر، تاريخ القرآن.

A. GİRİŞ

Alman şarkiyatçı Theodor Eduard Bernhard Franz Nöldeke (1836-1930)'nin *Geschichte des Qorāns (Kur'ān Tarihi)* adlı eserinin temelini ilk defa 1856 yılında (Göttingen) Latince olarak kaleme aldığı *De Origine et Compositione Surarum Qoranicarum Ipsiusque Qurani (Kur'ān Sûrelerinin Tertibi ve Kökeni)* adlı doktora tezi oluşturmaktadır. Kendi alanında uzman, modern oryantalizmin kurucusu ve Kur'ān araştırmaları kritiğinin önderi kabul edilen Nöldeke, yüz sayfadan oluşan bu tezini genişleterek 1860 yılında üç yüz elli dokuz sayfa tutacak şekilde *Geschichte des Qorāns* adıyla (Göttingen) yayınlamıştır. O, aradan geçen yaklaşık yarım asır sonra kendisine kitabının yeni edisyonu için yayıncıdan gelen teklifi geri çevirmiş ve bu görevi öğrencisi Friedrich Schwally (ö. 1919)'e tevdi etmiştir.¹ Schwally, *Geschichte des Qorāns*'in birinci ve ikinci ciltlerini bazı eklemeler yaparak (1909-1919) hocası da henüz hayatta iken neşretmiştir. Bu arada August Fischer (ö. 1949) de ikinci cilde kısa bir kaç not ekleyerek katkıda bulunmuştur. Schwally'nin birinci ciltteki katkıları fazla bir yer tutmasa da ikinci cildi adeta kendisi yeniden yazmıştır. Schwally'nin vefatı üzerine üçüncü cildi tamamlama görevini Gotthelf Bergsträßer (ö. 1933) üstlenmiştir. Üçüncü cildin bir kısmını yayınlayan Bergsträßer de söz konusu cildi tamamlamadan vefat edince, kalan kısmını Otto Pretzl (ö. 1941) neşre hazırlamıştır. Kitabın kalan kısmını tamamlayarak yayına hazırlayan (1926-1938) Pretzl'in bu çalışması ile *Geschichte des Qorāns*'in üçüncü cildin bir kısmı hariç yeni ve ikinci baskısı Nöldeke henüz hayatta iken tamamlanmış ve neşredilmiştir.²

¹ Theodor Nöldeke, v.dğr., *Geschichte des Qorāns*, I-III, 2. Baskı, Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1909-1919-1938, I, v.

² *Geschichte des Qorāns*'in üç yazarın katkısı ile hazırlanan ikinci baskısı üç cilt olarak yayınlamıştır. *Geschichte des Qorāns*, daha sonraki yıllarda (Hildesheim 1961, 1970) tekrar basılmıştır. Hilal Görgün, "Theodor Nöldeke", *DİA*, XXXIII, 217. *Geschichte des Qorāns*'in ikinci cildinin Kur'ān'ın cem'i ile ilgili olan bölümü Muammer Sencer tara-fından Türkçe'ye

Her üç yazar bilgi açısından önemli katkılar sundukları gibi özellikle de kaynaklar yönünden de katkıda bulunarak kitaba ayrı bir zenginlik katmışlardır. Kendi zamanlarına kadar gerek Doğu'da ve gerekse Batı'da yapılan çalışmalardan kitapta ele alınan konularla ilgili iktibaslarla buldukları ve çeşitlilik arzeden bu kaynaklardan faydalandıkları görülmektedir. *Geschichte des Qorāns*'ın kaynaklarına geçmeden önce kitabın ana konularını kısaca şöyle özetlemek mümkündür. Birinci ciltte "Über den Ursprung des Qorāns" (Kur'ân'ın Ortaya Çıkışı Üzerine), ikinci ciltte "Die Sammlung des Qorāns, Mit einem Literarhistorischen Anhang über die Muhammedanischen Quellen und die Neuere Christliche Forschung" (Kur'ân'ın Cem'i, İslâmî kaynaklar ve Yeni Hıristiyan Araştırmaları Hakkında Edebî-Tarihî Bir Ek), üçüncü ciltte ise "Die Geschichte des Korantext" (Kur'ân Metninin Tarihi) konuları ele alınmaktadır ki bu ana başlıklar altında ayrıca pek çok konu alt başlıklarda ele alınmaktadır.

Burada şunu da belirtelim ki, nerede ise bir asırlık zaman dilimi içerisinde konularında uzman yazarların katkılarıyla ortaya çıkan *Geschichte des Qorāns*'ın yazıldığı süreç, Alman oryantalizmi için kaynaklar açısından verimli bir dönemdir.³ Kur'ân araştırmaları başta olmak üzere te'lif, tercüme ve neşir olarak İslâm bilimleri üzerine yapılan çalışmalar büyük bir kemmiyet oluşturmaktadır. Bu vesileyle Batı'da büyük bir İslâmî kültür ve devasa bir birikim meydana gelmiştir. Bu açıdan bakıldığında *Geschichte des Qorāns*'da bunun yansımalarını görmek mümkündür. Yazarlar, gerek İslâmî kaynakları ve gerekse şarkiyatçıların farklı konulardaki çalışmalarını maksimum düzeyde kullanarak kitabın kaynak açısından zengin bir yapıya kavuşmasını sağlamışlardır.

Bu özelliğini kazanmasında önemli etkenlerden birisi de hiç şüphesiz kitabın ilk baskısından son baskısına kadar geçen süreç içerisinde yapılan çalışmalara da yer verilmiş olması ayrıca başta Schwally olmak üzere Bergsträßer ve Pretzl'in birikimlerini *Geschichte des Qorāns*'a yansıtmış olmalarıdır. *Geschichte des Qo-*

---

tercüme edilmiştir. *Kur'ân Tarihi*, İlke yayınevi, Fono Matbaası, yy. 1970. Ayrıca *Geschichte des Qorāns*, Georg Tamer başta olmak üzere Able Ma'lûf-Tamer, Hayreddin Abdülhâdi ve Nikola Ebû Murâd'tan oluşan bir komisyon tarafından *Târihu'l-Kur'ân* (Beyrut: Konrad-Adenauer-Stiftung, 2004) adıyla Arapça'ya, Wolfgang H. Behn tarafından *The History of The Qoran* (Leiden: Brill, 2013) adıyla da İngilizce'ye tercüme edilmiştir.

³ Bu konuda bkz. Necib el-Akîkî, *el-Müsteşrikûn*, I-III, 4. Bsk. Kahire: Dârü'l-maârif, 1980; Fuat Sezgin, *Bibliographie der Deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde*, I-XXI, Frankfurt: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften an der Johann Wolfgang Goethe-Universität, 1990-1995.

rāns’ın kaynaklarını öncelikle İslâmî kaynaklar ve Batılı kaynaklar olarak iki kısma ayırmak mümkündür. Ayrıca bu iki kısımda yer alan kaynakları özetle: başta bazı mushaf yazmaları olmak üzere, ulûmu’l-Kur’ân, tefsir, kırâat, hadis, siyer, tarih, biyografi, literatür, linguistik, paleografi ve çeşitli konularda kaleme alınan eserler olarak farklı başlıklar altında kategorize etmek mümkündür.

Burada şunu da hemen ifade edelim ki Nöldeke, *Geschichte des Qurāns*’ın birinci baskısının baş tarafında (s. XIII-XXXII) kendi kaynaklarını “Litterarische Einleitung” (Bibliyografik Mukaddime) başlığı altında zikretmiş ve adı geçen kaynaklar hakkında bir literatür değerlendirmesi yaparak bazı bilgiler vermiştir. Kitabın Schwally tarafından gerçekleştirilen baskısında ise (1909-1919) bu konu adeta müstakil bir çalışma gibi biraz daha genişletilerek ele alınmış ve ikinci ciltte (s. 121-219) “die Muhammedanischen Quellen und die Neuere Christliche Forschung über den Ursprung der Offenbarungen und die Entstehung des Qurānbuches” (Vahyin Kökeni ve Kur’ân Kitabının Ortaya Çıkışı Hakkında İslâmî Kaynaklar ve Yeni Mesihî Araştırmalar) başlığı altında geniş bir literatür değerlendirmesi yapılmıştır. Schwally, farklı başlıklar altında hazırlamış olduğu bu ekte bazı kaynaklar hakkında detaylı bilgiler sunmakta, önemli analiz ve değerlendirmelerde bulunmaktadır. Ayrıca kitabın sonunda Anneliese Gottschalk-Baur tarafından hazırlanan dizinde (register) kitabın kaynakları olarak bir bibliyografyaya da yer verilmektedir.⁴

Geschichte des Qurāns hakkında yukarıda vermiş olduğumuz bilgilerden sonra bu çalışmayı yapmadaki amacımız, Kur’ân tarihi hakkında yapılmış önemli çalışmalardan birisi olan, ayrıca kendisinden sonra yazılan pek çok çalışmaya da yol gösteren ve Kur’ân araştırmalarında kritisizmin önderi sayılan Nöldeke’nin *Geschichte des Qurāns* adlı eserini yazarken beslendiği kaynakları ortaya koymaktır. Ayrıca söz konusu çalışmayı yapmamızın bir diğer nedeni de Nöldeke’nin yaklaşımlarını *Geschichte des Qurāns* adlı eseri bağlamında doktora tezi olarak çalışmamız ve bir kitap için büyük bir sayıya ulaşan kaynakları farklı başlıklar altında verme isteğimizdir.

Bu çalışmamızı yaparken kitabın Batılı kaynaklarını öncelikle konu başlıklarına göre bir tasnife tabi tuttuk. Buna göre, söz konusu kaynakları Kitab-ı Mukaddes, Talmud ve ilgili kaynaklar, Kur’ân ve hadis araştırmaları, siyer ve tarih, linguistik, literatür, paleografi ve çeşitli konularda yapılan araştırmalar başlıkları

⁴ Detaylı dizin için bkz. Nöldeke, *Geschichte des Qurāns*, III, 277-351.

altında vermeye çalıştık. Şunu da hemen belirtelim ki söz konusu kaynaklar sadece Almanca yazılan referanslar olmayıp, ayrıca İbrânîce, Süryânîce, Yunanca, Latince, Fransızca ve diğer bazı Batı dillerinde yazılan kaynaklardır.

Makalemizde *Geschichte des Qorâns*'ın kaynaklarının adını verirken takip ettiğimiz yönteme gelince öncelikli olarak yazarların tam adları ve ölüm tarihleri tarafımızdan tespit edilmiştir. Yine kaynak gösterilen eserlerin tam adları, baskı yeri ve yılı tekrar gözden geçirilmiş olup eksiklikler tamamlanmış ve *Geschichte des Qorâns*'da referans gösterilen bütün kaynaklara ulaşılmaya çalışılmıştır. *Geschichte des Qorâns*'ın referanslarını zikrederken kitaplar için: Hammer Purgstall (ö. 1856) *Literaturgeschichte der Araber (Arap Edebiyatı Tarihi)* (Viyana 1850-1856), şeklinde bir yöntem izlenmiş, makaleleri zikrederken ise şu teknik uygulanmıştır. Paul Schwarz (ö. 1938) "Wann Lebte der Verfasser der Gara'ib al-Kur'an" (Garâibü'l-Kur'ân Müellifi Ne Zaman Yaşadı), *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 69 (1915), s. 300-304. Burada görüldüğü üzere kitap isimleri ve dergi adları itâlik olarak verildiği gibi kitabın kaynakları arasında yer alan ve Almanca kaleme alınan bütün kitap ve makalelerin isimleri tarafımızdan Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Ayrıca makalemizde yer alan Almanca bazı ifadeleri tercüme ederek vermeye çalıştık. Şunu da hemen ifade edelim ki her başlığın sonunda da kısa bazı değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Yapmış olduğumuz bu çalışmamızın temel kaynağı başta Nöldeke olmak üzere diğer üç yazarın da katkılarıyla tamamlanan ve 1909-1919-1938 yıllarında baskısı gerçekleştirilen *Geschichte des Qorâns* adlı eserin ikinci baskısıdır. Ayrıca Nöldeke tarafından kitabın 1860 yılında gerçekleştirilen birinci baskısına da müracaat edildiği gibi Kur'ân ve kırâatler üzerine önemli neşir ve te'lif çalışmaları bulunan Nöldeke dışındaki yazarların da çalışmalarına da müracaat edilmiştir. Bu makalemizde yer vereceğimiz bütün çalışmalara bazı istisnalar dışında ulaşıldığı gibi *Geschichte des Qorâns*'ın kaynaklarından önemli bir bölümünü teşkil eden makalelere de birkaçı dışında ulaşılmıştır. Hemen ifade edelim ki bu çalışmamızda *Geschichte des Qorâns*'ın kaynakları olarak verdiğimiz çalışmalardan istifade edildiği gibi kitabın gerek yayınlanmasından önce ve gerekse baskısı sürecinde kaleme alınan pek çok çalışmaya da müracaat edilmiştir. Ayrıca 1938 yılındaki neşirinden sonra yapılan çalışmalara da tarafımızdan müracaat edilmiştir. *Geschichte des Qorâns* gibi alanlarının uzmanı kişiler tarafından kaleme alınan bir kitabın kaynaklarının ne olduğunu bilmek önemlidir. Zira yüz yıla yakın bir zaman diliminde Kur'ân araştırmaları konusunda uzman ve tanınmış yazarların katkılarıyla tamamlanan kitap, kaynak olarak da araştırmacılara bir fikir vermektedir.

Geschichte des Qorân, başta Almanya olmak üzere Batı dünyasında Kur'ân ve diğer alanlardaki araştırmalarda sonra gelenlere öncülük etmiş, kaynaklar bakımından da geride büyük bir hazine bırakmıştır.

B. KİTAB-I MUKADDES, TALMUD VE İLGİLİ KAYNAKLAR

Batı dünyasında kaleme alınan çalışmalara geçmeden önce hemen belirtelim ki farklı bölümleri ile Kitâb-ı Mukaddes ve Kitâb-ı Mukaddes'in yorumunu içeren kitaplar *Geschichte des Qorâns*'da kaynak olarak önemli bir yere sahiptirler. Başta Eski Ahit'in Tekvin (Genesis),⁵ Çıkış (Exodus),⁶ Sayılar (Numeri),⁷ Tesniye (Deuteronomium)⁸ Yeşu (Josua),⁹ Rut (Ruth),¹⁰ Samuel II,¹¹ I Krallar (Könige),¹² I, II Tarihler (Chronik),¹³ İşaya (Jesaia),¹⁴ Yeremya (Jeremia),¹⁵ Hezekiel (Ezechiel),¹⁶ Daniel,¹⁷ Amos,¹⁸ Mezmurlar (Psalmen),¹⁹ Eyûb (Hiob-Job),²⁰ Neşideler Neşidesi (Canticum)²¹ Ezra,-III²⁴Yudit (Judith),²³Tobit (Tobith),²²-Yunus (Jona),²⁵ Haggay (Haggai),²⁶ Zekarya (Zacharias)²⁷ bölümleri olmak üzere Eski Ahit'in Süryânîce tercümesi Peşita (Peşhitto),²⁸ Ârâmîce tercümesi Targum

⁵ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 68, 112.

⁶ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 68, 80, 87, 112, 141.

⁷ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 68.

⁸ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 80, 251.

⁹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 222.

¹⁰ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 112.

¹¹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 7.

¹² Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 68, 176.

¹³ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 147, 184.

¹⁴ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 82, 147, 184.

¹⁵ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 112.

¹⁶ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 68, 80; II, 86.

¹⁷ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 176.

¹⁸ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 1.

¹⁹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 7, 9, 110, 114, 184.

²⁰ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 16, 114.

²¹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 10.

²² Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 176.

²³ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 112.

²⁴ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 113.

²⁵ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 68.

²⁶ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 10.

²⁷ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 112.

²⁸ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 7, 113.

Onkales'in²⁹ Targum Kohel, Micha, Jesaya, Jona ve Numeri³⁰ bölümleri, ayrıca Hanok (Henoch)³¹ kitabı *Geschichte des Qorâns*'ın kaynakları arasında yer almaktadır. Apokrif kitaplardan birisi olan ve Küçük Tekvîn de denilen Jubileler Kitabı da *Das Buch der Jubiläen, der Kleine Genesis*, nşr. August Dillmann, (Leipzig: Fues, 1874) kitapta adı geçen diğer bir kaynaktır.³²

Geschichte des Qorâns'da Talmud³³ (Abôda Zârâ, Menâhôth, Şabbâth, Babil Talmudu-Berâkhôth, Chagigâ, vd.), Talmud'u oluşturan ve birincisi altı bölümden oluşan ve muhtevası daha çok fıkîh (halakhah) ağırlıklı olan Mişna³⁴ (Sanhedrin, Pirqe Âbôth ve Berâkhôth)³⁵ ile 63 alt başlıktan oluşan Gemâra³⁶ da kaynak olarak gösterilmektedir. Şunu da hemen ifade edelim ki Abraham Geiger (ö. 1874)'in "Einiges über Plan Anordnung der Mischnah" (Mişnâ'nın Tertip Planı Üzerine Birkaç Şey) *Wissenschaftliche Zeitschrift für Jüdische Theologie*, 2 (1836), s. 474-492,³⁷ adlı çalışması da diğer bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ayrıca Talmud şerhlerinden Tosefta (Toseptâ Berâkhôth)³⁸ ile Eski Ahit'in ahlâkî, tasavvûfî, kelâmî, menâkibî, felsefî ve fikhî açılardan yorumunu ihtiva eden midraşlar da³⁹ kitapta kaynak olarak gösterilmiştir. Bu midraşlardan ikisi kaynak olarak ön plana çıkmaktadır ki bunlardan birisi Midraş Rabba (Genesis)'dir. Rabbah midraşlarının en eskisi olan ve beşinci yüzyıla tarihlenen Genese Rabbah (Bereşit Rabba) Tekvîn kitabının tamamının agadik tefsiridir. Diğer *Midraş* ise

²⁹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 7, 34, 112, 184.

³⁰ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 112, 113, 114, 184.

³¹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 112, 114.

³² Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 112, 114.

³³ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 9, 17, 68, 112, 136, 147, 199, 202, Mişna ve Gemara'nın birleşiminden oluşan geniş hacimli literatürün adı Talmud'tur. Bkz. Salime Leyla Gürkan, "Talmud", *DİA*, XXXIX, 550.

³⁴ Mişna: "tekrar edilmiş, ezberlenmiş, öğrenilmiş" anlamında olup, "tannaim" (tekrar edenler) diye isimlendirilen ve Kudüs'te yaşayan ilk nesil rabbilere (m.s. I-II. yüzyıllar) dayandırılan hukukî öğretiyi ifade etmektedir. Bkz. Gürkan, "Talmud", XXXIX, 550.

³⁵ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 68, 176, 202.

³⁶ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 199, 202. Mişna dışında kalan hukukî görüşleri (baraytot) ve "amoraim" (konuşanlar) denilen ikinci nesil rabbiler (III-VI. yüzyıllar) tarafın-dan Mişna ve baraytot hükümlerine yapılan yorumları içeren öğretilere Gemara (tamamlama) adı verilmektedir. Bkz. Gürkan, "Talmud", XXXIX, 550.

³⁷ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 64.

³⁸ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 202.

³⁹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 9, 112, 114, 141, 147, 184.

Mekhiltha Rabbi İşmael (Yiřmael)'dir. Ben Eliřa ekölünce oluşturulan Mekhilta Çıkış kitabının 12/1-23/19 bölümlerinin birinci asrın sonuna doğru kaleme alınan tefsiridir.⁴⁰

Geschichte des Qorāns'da Talmud'la alakalı modern çağda yapılan bazı çalışmalara da kaynak olarak yer verildiği görölmektedir. Hermann L. Strack (ö. 1922)'in *Einleitung in den Talmud (Talmud'a Giriş)*, 4. baskı, (Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1908)⁴¹ ile Jacob Levy'nin *Neuhebräisches und Chaldäisches Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim (Talmudlar ve Midraşlar Üzerine Yeni İbrānıce ve Keldānıce Sözlük)* (Leipzig: F. A. Brockhaus, 1876-1889)⁴² isimli sözlük çalışması da *Geschichte des Qorāns*'da adı geöen kaynaklar arasındadır. Talmud coğrafyası hakkında Adolf Neubauer (ö. 1907)'in *Geographie du Talmud* (Paris: Michel Levy Freses, 1868) adlı çalışması da zikredebileceğimiz diğer bir kaynaktır.⁴³

Geschichte des Qorāns'da, W. Bacher tarafından yazılan "Bible Exegesis-Jewish-", ansiklopedi maddesi de, *The Jewish Encyclopaedia*, (Londra: Funk and Wagnalls Company, 1902), III, 162-174, referans gösterilmektedir. Bu makalenin kaynak gösterilmesi ise İslāmî kültürdeki işāri tefsire benzer örneklerin XIII. yüzyılda Yahudiliğe ait kitaplarda da bulunduğu ile ilgilidir. Bu konuda Saragossa'lı Bahjā b. Ascher (1291) ve Kabbalistik kültürün önemli kitaplarından birisi olan *Zohar* örnek olarak verilmektedir.⁴⁴

Geschichte des Qorāns'ın Yeni Ahit kaynaklarına gelince bu çerçevede řu kaynaklara yer verilmiştir. Matta,⁴⁵ Markos,⁴⁶ Yuhanna⁴⁷ ve Luka⁴⁸ İncilleri ile Pavlus'un Romalılar'a (Römer),⁴⁹ Korintoslulara (II. Corinther),⁵⁰ Efesoslulara

---

⁴⁰ Baki Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, İstanbul: Pınar Yayınları 2010, s. 28 vd.; Ömer Faruk Harman, "Yahudilik", *DİA*, XXXIII, 200.

⁴¹ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, II, 64.

⁴² Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 9, 49, 184.

⁴³ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 49.

⁴⁴ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, II, 182.

⁴⁵ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 26, 114, 147.

⁴⁶ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 114.

⁴⁷ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 9, 114.

⁴⁸ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 21, 34, 112, 147, 247.

⁴⁹ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 34, 147.

⁵⁰ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 112, 136.

(Epheser),⁵¹ Koloselilere (Colosser)⁵² Mektup. Ayrıca Resullerin İşleri (Acta Apostolorum),⁵³ Yakûb'un Mektubu (Jacobus),⁵⁴ Clement'in Mektubu (Epistle)⁵⁵ ve Yuhanna'nın Vahyi (Apokalypse).⁵⁶ Söz konusu kaynaklar dışında kitapta adı geçen Apokaliptik⁵⁷ literatürden kaynaklar ise şunlardır: Apokalypse Abraham,⁵⁸ Apokalypse Baruch,⁵⁹ Apokalypse Daniel,⁶⁰ Apokalypse Ezra (Esdrae),⁶¹ Apokalypse Johannis⁶² ve Apokalypse Sophonias.⁶³

Yazarımız tarafından da belirtildiği üzere kimileri tarafından apokrif kabul edilen bazı İncil'lere de *Geschichte des Qorâns*'da yer verilmiştir. Bu bağlamda Çoban Hermes (Pastor Hermae),⁶⁴ Çocukluk İncili (Evangelium Infantiae), Tomas İncil'i (Evangelium Thomas) ve Meryem İncil'i (Evangelium Maria)⁶⁵ kitapta adı geçen kaynaklardır. Yazara göre, Al-i İmrân sûresi 3/46, 48 vd. ve Meryem sûresi 19/17. âyetlerde yer alan ve Ahd-i Cedid'ten beslendiği iddia edilen kıssalar, efsa-ne özellikleriye bazı yerlerde biraz önce zikretmiş olduğumuz apokrif İncillerdeki anlatımlara benzemektedirler. Aynı şekilde apokrif kabul edilen ve Necm sûresin-deki göğe yükselme bağlamında kaynak gösterilen İşâya'nın Mi'râcı (Ascensio Isaiiae) adlı kitap,⁶⁶ Fatiha sûresinde "âlemlerin Rabbi" âyeti bağlamında kaynak gösterilen Sabiilerin kitabı Sidra Rabba da (Ginza)⁶⁷ *Geschichte des Qorâns*'ın kaynakları arasındadır.

⁵¹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 34, 52.

⁵² Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 34, 52, 117.

⁵³ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 68.

⁵⁴ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 147.

⁵⁵ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 147.

⁵⁶ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 112.

⁵⁷ Dünyanın sonu ve hüküm günü ile ruhların ölümden sonraki durumları hakkında bilgi veren eserlerdir. İlk apokaliptik eserler milâttan önce III. asra aittir.

⁵⁸ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 136.

⁵⁹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 68, 136.

⁶⁰ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 140.

⁶¹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 26.

⁶² Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 34, 35, 80, 112.

⁶³ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 136.

⁶⁴ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 80.

⁶⁵ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 9.

⁶⁶ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 100, 136.

⁶⁷ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 112.

Bilindiği üzere Kur'ân, önceki peygamberlerden, gönderildikleri toplumlardan ve daha pek çok konudan bahsetmektedir. Kur'ân gibi Tevrât, İncil ve Zebûr da Allah tarafından gönderilen kitaplardır. Kur'ân'da her üç kitap söz konusu edildiği gibi bazı peygamberlerin mücadeleleri de konu edilmektedir. Dolayısıyla Kur'ân konularının kimi yerde önceki kitaplarla benzerlik arzemesi son derece doğaldır. Zira her ikisinin de kaynağı vahiydir. Yukarıda zikretmiş olduğumuz Kitab-ı Mukaddes ve Yahudi kültürüne ait kaynakların referans olarak gösterildikleri yerlere gelince genel olarak Kur'ân Kitab-ı Mukaddes ilişkisi bağlamında referans gösterilen kaynaklardır. Aynı zamanda daha çok Kur'ân'da bahis konusu edilen meselelerin önceki asıllarına işaret amacıyla kaynak gösterildikleri veya Kur'ân'da yer alan hususların önceki kitaplarda da bulunduğu ve oradan alındığı amacına yönelik olduğu görülmektedir.

Bu çerçevede Fatıha sûresi ve âyete'l-kürsînin diğer kitaplardaki benzerliklerine işaret edilmiş, "ikrâ" ve "nebi" gibi kavramların önceki kitaplardaki kullanımını üzerinde durulmuş, "kible", Hz. İbâhim'in "halil" diye isimlendirilmesi, "Ahmed" ve "Muhammed" isimleri, vahiy sırasında örtünme, kırk sayısı, kelime-i tevhîdin formunun önceki kitaplardan alınması gibi konular işlenmiştir. Ayrıca Mekke toplumunda uygulanmakta olan birisinin velâyetine (garantörlüğüne) girme, "recm", "teyemmüm" ve korku namazının Yahudi köklerine atıfta bulunulmuş, göğe yükseliş ve mi'râcın da önceki kitaplardaki asıllarına işaret edilmiştir. Yazar, söz konusu referansları kullanırken yapmış olduğu nakilleri bazen ictibasta bulunduğu kaynağın özgün dili ile verirken bazen de adı geçen kaynaktaki yerine işaret etmekle yetinmiştir. Burada şunu da hemen ifade edelim ki yazar, "Ahmed" (s.a.v) ismi dışında kalan konularda ısrarla bunların önceki kaynaklarla ilişkisini referanslar da getirerek ispatlamaya çalışırken nedense "Ahmed (s.a.v)" ismi hakkında o kadar istekli görünmemektedir.

C. KUR'ÂN ARAŞTIRMALARI KAYNAKLARI

Batı dünyasında Kur'ân hakkında pek çok araştırma yapılmıştır. İlk olarak Batı'da Endülüs'e komşu olmalarının da etkisiyle Fransız şarkiyâtçılar tarafından başlatılan tercüme, neşir ve te'lif çalışmaları daha sonra Hollandalı şarkiyâtçılar tarafından devam ettirilmiştir. Bunun neticesinde de pek çok çalışma ortaya konulmuştur. Diğer taraftan da Osmanlı devletine komşu olmaları nedeniyle Avusturya'da başlayan Doğu araştırmaları Almanya'da biraz daha hız kazanmıştır. Bu bağlamda Almanya'da Kur'ân hakkında yapılmış en eski çalışmalardan birisi Martin Luther (ö. 1546)'in Dominiken misyoner Ricoldus de Monte Crucis (ö.

1320)'in *Confutatio Alcorani (Kur'ân'ın Tekzibi)* (Anno 1300) isimli çalışmasını *Verlegung des alKoran* (Augsburg: Steiner, 1542) adıyla tercüme etmesidir ki söz konusu çalışmanın adı *Geschichte des Qorâns*'da sadece bir defa geçmektedir.⁶⁸

Schwally'e göre, Batılılar gerçek anlamda şu ana kadar bir Kur'ân tefsiri ortaya koymamışlardır. Ona göre, Batılı bilginlerin yapmış oldukları tefsir örneklerine Hz. Peygamber'in hayatı ve çok farklı alanlarda yazılan çalışmalarda rastlamak mümkündür. Tefsir örneklerine rastlayabileceğimiz bir diğer yer de genellikle geniş değerlendirmelerin yer aldığı Kur'ân tercümeleridir. Yazar, bu konuda en çok itibar edilen çalışmanın İtalyan rahip Lodovico Marracci (ö. 1700)'nin içerisinde Kur'ân'ın Arapça metnini de barındıran *AlCorani Textus Universus ex Correctioribus Arabum Exemplaribus Summa fide...* ve bunun mukaddimesi niteliğindeki *Prodromus ad Refutationem AlCorani* (Patavii: 1698)⁶⁹ adlı çalışması olduğunu söylemektedir.⁷⁰ Marracci'nin söz konusu çalışmasına benzer bir çalışmayı İngiliz Georg Sale (ö. 1736) yapmıştır. Sale, *The Koran Commonly Called the Alcoran of Mohammed*⁷¹ (Londra: C. Ackers, 1734) adıyla Kur'ân'ın İngilizce tercümesi ve bu tercümenin mukaddimesi olan *The Koran, Preliminary Discourse*⁷² adlı çalışmayı yapmıştır. Gerek Marracci ve gerekse Sale'in çalışmasından daha sonra gelenler bir hayli faydalanmışlardır. Sale'in çalışması İngiltere'de defalarca neşredilmiş ve Thodor Arnold (ö. 1771) tarafından da Almanca'ya tercüme (Lemgo 1746) edilmiştir. Bu çalışma benzer çalışmalar içinde bir sıçrama görevi yapmış ve Schwally'nin ifadesiyle Samuel Friedrich Günther Wahl (ö. 1834), *Der Koran oder das Gesetz der Moslemen durch Muhammed den Sohn Abdallahs...* (*Kur'ân Veya Muhammed b. Abdullah'a ait Müslümanlar İçin Kanun*), (Halle: Gebauerschen Buchhandlung, 1828) adlı takdire şayan çalışmasını yapmıştır.⁷³

Geschichte des Qorâns'ın daha yakın dönem kaynaklarına geçmeden önce şunu hemen ifade etmek gerekir ki kitapta Friedrich Rückert (ö. 1866)'in yapmış olduğu manzum Kur'ân tercümesi *Der Koran im Auszüge Übersetzt (Kur'ân Özet Tercüme)*, nşr. August Müller, (Frankfurt: Sauerländers, 1888) kaynak olarak

⁶⁸ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 24.

⁶⁹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 9, 24, 54; II, 217.

⁷⁰ Marracci'nin çalışması hakkında bkz. Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 217.

⁷¹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 24, 31, 135. Sale'in çalışması hakkında bkz. II, 217-218.

⁷² Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 31, 45, 237.

⁷³ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 217-218.

gösterilmektedir.⁷⁴ Bu tercümenin gerek ön sözünde ve gerekse sûre başlarında verilen bilgilerden de ayrıca istifade edildiği görülmektedir.⁷⁵ Schwally, Almanya'da son derece yaygın olan ve 1840 yılında Ludwig/Lion Ullmann (ö. 1843) tarafından *der Koran, aus dem Arabischen Wortgetreu Neu Übersetzt und mit Erläuternden Anmerkungen Versehen (Kur'ân, Arapça Aslından Açıklama ve Notlarla Donatılmış Yeni Tercüme)* (Crefeld: J.H. Funcke'schen Buchhandlung, 1840, 9. Bsk. Bielefeld-Leipzig 1897) yapılan tercümeyle de ayrıca işaret etmektedir.⁷⁶ Şunu da hemen ifade edelim ki Schwally, Rückert'in manzum tercümesi hakkında takdir ifadelerini kullansa da gelişen ilmi duruma uygun bir tercümenin de en azından kendi zamanı için henüz yapılmadığını dile getirmektedir.⁷⁷

Geschichte des Qorāns'ın kaynakları arasında özellikle de sûrelerin tertibi konusunda önemli referanslardan birisi olan ve zaman zamanda görüşleri analiz ve eleştirilere tabi tutulan Gustav Weil (ö. 1889)'in *Historischkritische Einleitung in den Koran (Kur'ân'a Tarihsel-Kritiksel Giriş)* (Bielefeld: Belhagen & Klasing, 1844, 2. Bsk. 1878) adlı çalışmasıdır.⁷⁸ Ayrıca Aloys Sprenger (ö. 1893)'in *Mohammed und der Koran (Muhammed ve Kur'ân)* (Hamburg: J. F. Richter, 1889)⁷⁹ adlı eseri de zikredebileceğimiz diğer bir kaynaktır.

Kur'ân'ın şiiriyeti ve Kur'ân'da şiir parçaları (kıt'a) arama gayreti içinde olan Avusturyalı şarkiyatçı David Heinrich Müller (ö. 1912)'in *Die Propheten in ihrer Ursprünglichen Form. Die Grundgesetze der Ursemitischen Poesie Erschlossen und Nachgewiesen in Bibel, Keilinschriften und Koran und in Ihren Wirkungen Erkannt*

⁷⁴ Rückert'in Kur'ân tercümesi hakkında bkz. Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, II, 219.

⁷⁵ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 96, 132, 138, 139, 155, 216; II, 219.

⁷⁶ Ullmann'ın çalışması hakkında bkz. Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, II, 218.

⁷⁷ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, II, 219. *Geschichte des Qorāns*'ın ikinci cildinin yayınlandığı 1919 yılına kadar başta Hammer'in yapmış olduğu tercüme olmak üzere farklı yazarlar tarafından Alman dilinde Kur'ân'ın kısmi beş ayrı manzum tercüme bulunmaktadır. Ayrıca, tespit edebildiğimiz kadarıyla söz konusu tarihe kadar on üç de mensûr Kur'ân tercümesi bulunmaktadır. *Geschichte des Qorāns*'ın kaynakları olarak zikretmiş olduğumuz adı geçen çalışmaların dışında diğer çalışmalara yer verilmediği gibi söz konusu tercümelemler hakkında da herhangi bir analize de kitapta yer verilmemiştir. Kitabın ikinci cildinin sonuna bazı notlar ekleyen August Fischer, Schwally'e ait olan ve kaybolduğunu söylediği el yazmalarındaki kâğıtlarda üç Kur'ân tercümeninin isminin yer aldığı ihtimal dâhilinde olduğunu söylemekte ve Fransızca ve İngilizce olarak yapılmış tercümelerin isimlerini yazarlarıyla birlikte aktarmaktadır. Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, II, 224.

⁷⁸ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 27, 47, 72, 80, 98, 106 vd.; II, 81, 84, 85, 86, 90 212.

⁷⁹ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 28.

in den Chören der Griechischen Tragödie (İlk Ortaya Çıktığı Formuyla Peygamberler...) (Viyana: Alfred Hölder, 1896) adlı çalışması “seci” vb. konularda kaynak olarak gösterilmektedir.⁸⁰ Kur’ân’ın yerel bir lehçe ile yazıldığını ve daha sonra bundan vazgeçilip Kureyş lehçesi ile yazıldığını iddia eden Karl Vollers (ö. 1909)’in *Volkssprache und Schriftsprache im Alten Arabien (Eski Arabistan’da Halk Dili Ve Yazı Dili)* (Strassburg: Karl J. Trübner, 1906) adlı çalışması da kitapta adı geçen diğer bir kaynaktır.⁸¹ Rudolf Geyer (ö. 1929)’in Vollers’in kitabı hakkında yazdığı “Karl Vollers, Volkssprache und Schriftsprache im alten Arabien, Strassburg 1906” *Göttinger Gelehrte Anzeigen*, 1 (1909), s. 10-56, başlıklı tanıtım yazısı da zikredilebilecek diğer bir çalışma olarak önümüze çıkmaktadır.⁸²

Vahiy konusunu müstakil bir kitapta ele alan Otto Pautz (ö. 1907)’un *Muhammeds Lehre von der Offenbarung Quellenmäßig Untersucht (Muhammed’in Vahiyinin Öğretisi...)* (Leipzig: J.C. Hinrichs’sche Buchhandlung, 1898) *Geschichte des Qorâns*’da karşımıza çıkan bir başka kaynaktır.⁸³ Otto Loth (ö. 1881)’un 1881 yılında *Zeitschrift Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* dergisinde yayınlanan “Tabari’s Korancommentar”, s. 588-628, (Taberî’nin Tefsiri) adlı makalesinde ele aldığı mukattaa harfleri ile ilgili bölüm detaylı bir şekilde kitapta kaynak olarak gösterilmekte⁸⁴ ve adı geçen makalede dile getirilen görüşler bir analize tabi tutularak bazı değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Hartwig Hirschfeld (ö. 1934)’in *Jüdische Elemente im Koran (Kur’ân’da Yahudiliğe Ait Öğeler)* (Berlin: Selbstverlag, 1878)⁸⁵ adlı çalışmasının genişletilmiş şekli olan *Beiträge zur Erklärung des Korân (Kur’ân Yorumuna Katkılar)* (Leipzig: Otto Schulze, 1886)⁸⁶ ile daha çok sûrelerin kronolojik tertibi meselesinde kaynak gösterilen *New Researches Into the Composition and Exegesis of the Qorâns*⁸⁷ (Londra: Royal Asiatic Society, 1902) adlı çalışması kitapta referans olarak

⁸⁰ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 43, 96, 121, 129.

⁸¹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 31, 39; II, 59; III, 37, 138.

⁸² Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 189, 196, 233, 262.

⁸³ Otto Pautz, vahiy konusunu detaylı bir şekilde ele aldığı bu eserinde Schwally’e göre, konu-yu son derece geniş ve detaylı bir biçimde ele almış ancak tam olarak bir neticeye varamamıştır. Onun çalışması konu ile ilgili bilgileri toplaması açısından önemlidir. Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 20; II, 211.

⁸⁴ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 97; II, 69, 73, 77, 170, 172.

⁸⁵ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 209.

⁸⁶ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 81; II, 224.

⁸⁷ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 10, 28, 73, 96, 108, 126, vd.; II, 1. 77, 83, 89, 209, 212.

gösterilmektedirler. Schwally'nin kitabın ikinci cildinin ek kısmında adına yer verdiği Herman Theodorus Obbink (ö. 1947)'in *De Heilige Corlog Volgens den Koran* (Leiden: Brill, 1901),⁸⁸ Israel Schapiro (ö. 1957)'nin *Die Haggadischen Elemente im Erzählenden Teile des Korans (Kur'ân Kıssalarında Aggadi Unsurlar)* (Leipzig: Buchhandlung Gustav Fock, 1907)⁸⁹ adlı çalışması da *Geschichte des Qorāns*'ın kaynakları arasında yer almaktadır. Schwally, ikinci cildin ek kısmında Karl Friedrich Gerocks'un *Versuch einer Darstellung der Christologie des Koran (Kur'ân'ın Kristolojisini Ortaya Koyma Hakkında Bir Deneme)* (Hamburg: Friedrich und Andreas Perthes, 1839)⁹⁰ adlı çalışmasına da yer vermektedir. Yine sûrelerin tarihsel sıralaması bağlamında yer verilen Hubert Grimme (ö. 1942)'nin *Mohammed* adlı eserinin ikinci cildini oluşturan *Einleitung in den Koran. System der Koranischen Theologie (Kur'ân'a Giriş. Kur'ân Teolojisi Sistemi)* başlığını taşıyan (Münster: Aschendorff'schen Buchhandlung, 1892-1895) bölüm de kitapta adı geçen bir diğer kaynaktır.

Kur'ân'da diğer kültürlerle ait kelime ve kavramların olup olmadığı meselesi *Geschichte des Qorāns*'da ele alınmış ve bu çerçevede Sigmund Fraenkel (ö. 1909)'in Arapça'daki yabancı kelimeleri konu edindiği *Die Aramäischen Fremdwörter im Arabischen (Arapça'da Ârâmîce Yabancı Kelimeler)*⁹¹ (Leiden: Brill, 1886) çalışması ile Rudolf Dvorak (ö. 1920)'un Kur'ân'daki yabancı kelimeler üzerine yazdığı *Ein Beitrag zur Frage Über die Fremdwörter im Koran (Kur'ân'da Yabancı kelimeler Sorusuna Bir Katkı)* (Münih: Akademische Buchdruckerei von F. Straub, 1884) adlı araştırmasına kitapta kaynak olarak yer verilmiştir.

Geschichte des Qorāns'ın üçüncü cildinde kitaba katkıda bulunan Bergstraßer tarafından resmü'l-mushaf, ilk dönem mushaflarındaki farklı varyantlar ve Sür-yânîce Kur'ân tercümesi konularında kaynak gösterilen Irak doğumlu İngiliz vatandaşı Alphonse Mingana (ö. 1937)'nin *Syriac Influence on the Style of the Kur'an* (Manchester: Cambridge University Press, 1927) ve *An Ancient Syriac Translation of the Kur'ân Exhibiting new Verses and Variants*⁹² adlı çalışmalarının yanında Mingana ve Agnes Smith Lewis (ö. 1926)'in *Leaves From Three*

⁸⁸ Obbink'in çalışması hakkında bkz. Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, II, 212.

⁸⁹ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 152; Schapiro'nun çalışması hakkında bkz. II, 209.

⁹⁰ Gerock'un çalışması hakkında bkz. Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, II, 209.

⁹¹ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 21, 31, 34; II, 24

⁹² Bu çalışma, *The Bulletin of the John Rylands Library*, dergisinin 9. Cildinde (Manchester 1925) yayınlanmıştır. Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, III, 100, 102, 104.

*Ancient Qurans Possibly Pre-Othmanic*⁹³ (Cambridge: Cambridge University Press, 1914) adlı çalışmaları da *Geschichte des Qorāns*'in kaynakları arasında yer almaktadır. Mingana'nın kaynak olarak gösterilen bir diğer çalışması da şudur: "The Transmission of the Kur'ân", *Journal of the Manchester Egyptian and Oriental Society*, 5 (1915-16),⁹⁴ s. 25-47.

Kur'ân araştırmaları bağlamında *Geschichte des Qorāns*'da yer verilen kaynaklardan birisi de Ignaz Goldziher (ö. 1921)'in *Die Richtungen Der Islamischen Koranauslegung*⁹⁵ (İslâm Tefsîr Ekolleri) (Leiden: Brill, 1920) adlı eseridir. İbn Mes'ûd varyantlarını mushaf imlâsı bağlamında ele aldığı kısım en çok kaynak olarak gösterilen bölüm olarak karşımıza çıkmaktadır. Anton Spitaler (ö. 2003)'in İslâmî rivâyetlere göre Kur'ân âyetlerinin sayısı hakkında yazdığı "Die Verszählung des Koran nach İslamischer Überlieferung" (İslâmî Rivâyetlere Göre Kur'ân Âyetlerinin Sayısı) (Münih: der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1935) çalışması,⁹⁶ August Fischer'in "Eine-Qorân İnterpolation" (Bir-Kur'ân İnterpolasyonu) *Orientalische Studien, Theodor Nöldeke zum Siebzigsten Geburtstag Gewidmet I*, (Giessen: Alfred Töpelmann, 1906), s. 33-55, adlı makalesi de zikredebileceğimiz bu konudaki diğer kaynaklardır.⁹⁷ *Geschichte des Qorāns*'da yer verilen ve bir kritiğe tabi tutulan Nûreyn sûresi hakkında kitabın iki önemli kaynağı vardır ki bunlardan birisi Garcin Tassy (ö. 1878)'nin "Chapitre Inconnu du Coran", *Journal Asiatique*, 13/3 (1842), s. 431-439,⁹⁸ adlı makalesi diğeri ise Mirza Kâzım Bey (ö. 1870)'in Tassy'nin bu çalışması hakkındaki değerlendirmeleri de içeren "Observations de Mirzâ Alexandre Kazem-Beg... Sur le Chapitre inconnu de Coran, puiblié et traduit Par M. Garsin Tassy" *Journal Asiatique*, 2/4 (1843), s. 373-427, (427-429 arası sayfalarda Tassy'nin notları da yer almaktadır)⁹⁹ çalışmasıdır. Gerek Tassy ve gerekse Mirza Kâzım her ikisi de Nûreyn sûresini Arapça metni ile birlikte neşretmişlerdir. Ancak Tassy metni harekesiz, Mirza Kâzım ise harekelenmiş bir şekilde vermektedir.

Hz. Osman'a nispet edilen en eski mushaflar hakkında Fransız şarkiyatçı Paul Casanova (ö. 1926)'nın kıyamet konusunu işlediği *Mohammed et la fin du Mon-*

⁹³ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, III, 33, 43, 53, 97, 98, 99.

⁹⁴ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, III, 104.

⁹⁵ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, III, 1, 3, 4, 8, 60, 62, 73, vd.

⁹⁶ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, III, 237, 271.

⁹⁷ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 99.

⁹⁸ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, II, 100, 101, 104, 17, 220.

⁹⁹ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 45, 51; 96, 99, 100, 104.

de¹⁰⁰ (Paris: P. Geuthner, 1913) adlı çalışması, yine Fransız şarkiyatçılardan Etienne-Marc Quatremere (ö. 1857)'in eski mushaflar hakkında bilgiler verdiği ve *Journal Asiatique*, 7/3 (1838),¹⁰¹ s. 35-78, dergisinde yayınladığı “Sur le Gout des Livres Chez les Orientaux” adlı makalesi ile *Mélanges d'Histoire et de Philologie Orientale*'da “Mémoire Sur le Gout des Livres Chez les Orientaux”, s. 7-39,¹⁰² verdiği bilgiler kitapta kaynak gösterilmektedirler. Eski mushaflar hakkında Rus şarkiyatçı M. Khanykoff'un *Mélanges Asiatiques*'da 3 (St. Pétersburg 1859.) s. 50-81, verdiği bilgiler ile Aleksei Fedorovich Şhebunin (ö. 1937)'in yazdıkları da, *Zapiski Vostochnago Otdelniia Imperatorskago Russkago Arkheologicheskago Obshchestva*, 6 (1891), s. 69-133,¹⁰³ referans olarak gösterilmektedir.

Max Th. Grünert (ö. 1929)'in *Die Imâle, der Umlaut im Arabischen (İmâle, Arapçada Ünlü Değişimi)* (Viyanâ: Gerold, 1876),¹⁰⁴ Paul Lagarde (ö. 1891)'in *Nachrichten von der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften*, 11 (1889)¹⁰⁵ s. 296-298, dergisinde kaleme aldığı “Sûra” adlı kısa makalesi, Charles Torrey (ö. 1956)'in Kur'ân'daki iktisâdî terimleri ele aldığı *The Commercial-Theological Terms in the Koran (Kur'ân'da İktisâdî-Teolojik Terimler)* (Leiden: Brill, 1892) adlı çalışması,¹⁰⁶ Paul Schwarz (ö. 1938)'in “Die Sprachgeschichtliche Wert Einiger Älterer Wortschreibungen im Korân” (Kur'ân'daki Bazı Eski Kelimelerin Yazılışlarının Dilsel Tarih Açısından Değeri), *Zeitschrift für Assyriologie und Verwandte Gebiete*, 30 (1915-1916)¹⁰⁷ ile aynı yazarın *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibu'l-Furkân* yazarının vefat tarihini konu edindiği “Wann lebte der Verfasser der Gara'ib al-Kur'an” (Garâibü'l-Kur'ân Müellifi Ne Zaman Yaşadı), *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 69 (1915), s. 300-304, adlı makalesi¹⁰⁸ kitapta yer verilen kaynaklar olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Frank-Israel Kamenetzky (ö. 1937)'nin *Untersuchungen über das Verhältnis der dem Umajja b. Abi Salt zugeschriebenen Gedichte zum Qoran*,¹⁰⁹ (Ümeyye b.

¹⁰⁰ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, III, 6, 7, 8, 104.

¹⁰¹ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, III, 8.

¹⁰² Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, III, 8.

¹⁰³ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, III, 8.

¹⁰⁴ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, III, 37, 40.

¹⁰⁵ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 31.

¹⁰⁶ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, Torrey'in çalışması hakkında bkz. II, 212; III, 114.

¹⁰⁷ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, III, 25, 26, 38, 42, 47, 48, vd.

¹⁰⁸ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, III, 25.

¹⁰⁹ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, II, 191

Salt'ın Şiirlerinin Kur'ân'la İlişkisi Üzerine Araştırmalar (Kirchhain: Schmiersow, 1911) ile Clement Huart (ö. 1926)'in *Journal Asiatique*, 10/4 (1904),¹¹⁰ s. 125-167, dergisinde yayınlanan “Une nouvelle source du Qorân” adlı makalesini de kaynak olarak saymamız mümkündür. Clair Tisdall (ö. 1928)'in “New Light on the Text of the Qur'ân”, *Moslem World*, 5 (1915), s. 143-150, adlı makalesi,¹¹¹ Martin Schreiner (ö. 1926)'in “Bemerkungen zu Korân 2, 261” (Kur'ân 2, 261 Hakkında Notlar), *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 42 (1888), s. 436-438,¹¹² adlı çalışması ve Gustav Weil'in *Heidelberger Jahrbücher für Litteratur*, 1 (1862), s. 1-16, dergisindeki *Geschichte des Qorâns*'ın birinci baskısı ve diğer bazı çalışmalar hakkında yazdığı “Geschichte des Corans von Theodor Nöldeke. Eine von der Pariser Académie des Inscriptions Gekrönte Preisschrift. Göttingen 1860” (*Geschichte des Qorâns*, Theodor Nöldeke...) tanıtım yazısı da kitabın zikredebileceğimiz diğer kaynakları arasındadırlar.¹¹³ Kitapta adı geçen diğer bir kaynak da Edward Granville Browne (ö. 1926)'nın “Description of an old Persian Commentary on the Kur'an”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, N. S. 26 (1894) 417-524, adlı makalesidir.¹¹⁴

Geschichte des Qorâns'ın birinci baskısından sonra gerek Nöldeke ve gerekse kitabın tamamlanmasına katkıda bulunan yazarlar, Kur'ân üzerine yapmış oldukları yeni çalışmalara imza atmışlar ve bu çalışmalardan bazılarını kitapta kaynak olarak yer vermişlerdir. İkinci baskıda *Geschichte des Qorâns*'ın 1860 yılındaki birinci baskısı¹¹⁵ kitaba katkıda bulunan yazarlar tarafından kaynak olarak gösterildiği gibi Nöldeke'nin *Neue Beiträge zur Semitischen Sprachwissenschaft (Semitik Dilbilimine Yeni Katkılar)*, (Strassburg: Karl Trübner, 1910) ¹¹⁶ adlı çalışmasında ele aldığı Kur'ân'la ilgili konularla, *The Encyclopaedia Britannica*, 9. bsk. (1883), XVI, 597-606, için kaleme aldığı “Mohammedanism/Part III, The Koran” adlı makalesi de kaynak olarak gösterilmektedir. Schwally, *Britannica*'nın sonraki baskısında bu makaleye katkıda bulunmuştur. (1911, 11. bsk.) Ayrıca söz konusu madde, Nöldeke'nin *Orientalische Skizzen (Oryantalistik Taslaklar)* (Berlin:

¹¹⁰ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 19; II, 190.

¹¹¹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, III, 98.

¹¹² Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 55.

¹¹³ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 86.

¹¹⁴ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 161.

¹¹⁵ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 25, 31, 62, 72, 81, 212.; III, 136, 139.

¹¹⁶ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 25, 57, 59; III, 41,

Gebrüder Paetel, 1892), s. 21-62, adlı çalışmasının içerisinde “der Korân” adıyla Almanca’ya tercüme edilerek yayınlanmıştır.¹¹⁷

Geschichte des Qorāns’ın tamamlanmasına katkıda bulunanlardan Gotthelf Bergsträßer, Kur’ân ve kırâatler üzerine önemli çalışmalara imza atan birisidir. Onun, *Die Negationen im Koran (Kur’ân’da Olumsuzluk Edatları)* (Leipzig: Druck von August Pries, 1911) ve *Verneinungs und Fragepartikeln und Verwandtes im Kur’ân (Kur’ân’da Nefiy, Soru ve Benzerleri Edâtlar)* (Leipzig: J. C. Hinrichs’sche Buchhandlung, 1914),¹¹⁸ adlı eserleri *Geschichte des Qorāns*’da adı geçen kaynaklardır. Eski Kûfî yazıyı konu edindiği “Zur ältesten Geschichte der Kufischen Schrift” (Kûfî Yazının Kadîm Tarihi), *Zeitschrift des Deutschen Vereins für Buchwesen und Schrifttum*, 2 (1919), s. 49-66¹¹⁹ ve kitapta Bergsträ-ßer’in ön plana çıkartmak istediği hissi veren Hasan Basrî kırâatlerini işlediği “Die Koranlesung des Hasan von Basra” (Hasan Basrî Kırâati), *Islamica*, 2 (1926), s. 11-57,¹²⁰ adlı makaleleri, Kur’ân hakkında en eski kaynakların toplanması ve neşri konusuna ışık tutan *Plan eines Apparatus Criticus zum Koran (Kur’ân Kritisği Araçları Planı)* (Münih: der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1930)¹²¹ adlı küçük hacimli risalesi ile “Koranlesung in Kairo, Mit einem Beitrag von K. Huber” (Kahire’de Kırâat...) *Der Islam*, 20 (1932), s. 1-42; 21 (1933), s. 110-140,¹²² adlı çalışması da kitapta adlarına rastlayabileceğimiz diğer kaynaklardır. Yazarın, *Nichtkanonische Koranlesarten im Muhtasab des Ibn Ginnî (İbn Cinnî’nin Muhteseb’inde Şazz Kırâatler)* (Münih: der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1933)¹²³ adlı çalışması da adı kitapta geçen diğer bir kaynaktır ki yazar, söz konusu çalışmayı Latin harfleri ile yapmıştır.

Geschichte des Qorāns’ın tamamlanmasına katkıda bulunan Otto Pretzl’in kırâat kaynaklarını tanıtip en eski kırâat kaynakları hakkında bilgiler verdiği “Die Wissenschaft der Koranlesung (‘İlm al-qirâ’a) Ihre literarischen Quellen und ihre Aussprachegrundlagen (usûl)”, (Kırâat İlmi...), *Islamica*, 6 (1933/1934), s. 1-47;

¹¹⁷ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, II, 76.

¹¹⁸ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, III, 5.

¹¹⁹ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, III, 250.

¹²⁰ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, III, 104, 110, 120, 140, 141, 149, 204, vd.

¹²¹ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, III, 250.

¹²² Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, III, 184, 194, 206, 221, 237, 273.

¹²³ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, III, 102, 103, 112, 124, 175 vd.

230-246; 290-331, adlı makalesi kitapta yer verilen referanslardan birisidir.¹²⁴ Onun *Die Fortführung des Apparatus Criticus zum Koran (Kur'ân Kriği Araçlarının Tekmilesi)* (Münih: der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1934)¹²⁵ adlı çalışması da bir diğer kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır.

Görüldüğü üzere *Geschichte des Qorāns*'da Kur'ân araştırmaları olarak pek çok kaynağa yer verilmiştir. Sadece Almanca değil aynı zamanda farklı Avrupa dillerinde kaleme alınan çalışmalara da yer verilerek, kitap kaynak bakımından zengin hale getirilmiştir. Kitabın referanslarına baktığımızda objektif bir metodun takip edildiğini görmekteyiz. Bununla birlikte Gustav Weil, Aloys Sprenger, Hartwig Hirschfeld ve Otto Loth gibi yazarların görüşlerinin ciddi anlamda bir tenkit ve eleştiriyeye tabi tutuldukları da gözden kaçmamaktadır. Çalışmaları, *Geschichte des Qorāns*'da müstakil başlıklar altında ele alınan Mingana da kimi zaman sert bir dille eleştirilmiş onun neşretmiş olduğu varakların ciddi çalışmalara ihtiyaç duyduğu da ayrıca belirtilmiştir. Şunu da hemen belirtelim ki *Geschichte des Qorāns*'da Kur'ân metni bağlamında yer verilen Nûreyn sûresi hakkında kitabın iki kaynağı vardır ki bunlardan birisi Fransız şarkiyatçı Tassy diğeri ise Mirza Kâzım'dır. Yazar, burada sadece Nûreyn sûresini kitaba alarak söz konusu sûre hakkında önemli eleştiriler yapmakla yetinmemiş aynı zamanda sûrenin ortaya çıkışının perde arkasına da işaret etmiştir. Ona göre, aslında Nûreyn sûresini bulan ilk kişi Mirza Kâzım'dır. Ancak o, söz konusu sûreyi yayınlaması için önce Tassy'ye vermiş, daha sonra da kendisi sanki sûreyi yeni keşfetmiş gibi yeniden yayınlamıştır.

Kaynaklar hakkında genel olarak şunları söyleyebiliriz. Kitapta bazı kaynaklar sadece bir defa referans gösterilirken bazıları ise birden fazla kaynak olarak gösterilmiştir. Yapmış olduğumuz karşılaştırmalarda aktarılan bilgilerin objektif bir biçimde aktarıldıkları, bir analize tabi tutularak zaman zaman da tenkit edildikleri görülmüştür. Yazarlar, kendi zamanlarına kadar yapılan çalışmalara kaynak olarak yer verdikleri gibi her üç yazar da kendilerine ait bazı çalışmalara da kaynak olarak yer vermişlerdir.

¹²⁴ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, III, 185, 186, 189, 191, 205, 209, 210, 213, 214, 217, 222, 223, 224, 225, 227, 232, vd. Söz konusu makaleler, *Beiträge zur Erschließung der arabischen Handschriften in Istanbul und Anatolien*, nşr. Fuad Sezgin, (Frankfurt 1986), III, 133-238, adlı çalışma içerisinde yeniden yayınlamıştır.

¹²⁵ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, III, 250.

D. HADİS ARAŞTIRMALARI KAYNAKLARI

Batı dünyasında hadis üzerine kitap ve makale türünden pek çok çalışma yapılmıştır. Kitabın yazıldığı dönemi de göz önünde bulundurduğumuzda bu araştırmalardan bir kısmına *Geschichte des Qorâns*'da referans olarak yer verildiğini görmekteyiz. Bu çerçevede söz konusu kaynakları kronolojik olarak vermek gerekirse başta Aloys Sprenger'in "Ueber das Traditionswesen bei den Arabern" (Müslümanlarda Rivâyet/Hadis İlmi Üzerine), *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 10 (1856), s. 1-17,¹²⁶ adıyla işaret edilen makalesini zikredebiliriz.

Schwally'e göre, kaynaklara ulaşmada Sprenger'den daha üstün olan Goldziher'in *Muhammedanische Studien* (İslâmî Araştırmalar), I-II, (Halle: Max Niemeyer 1888-1890)¹²⁷ adlı araştırmasının ikinci cildinde "Ueber die Entwicklung Hadith" (Hadisin Gelişimi Üzerine) (s. 1-274) başlığı altında ele aldığı hadisle ilgili konular başta olmak üzere onun "Neue Materialien zur Litteratur des Ueberlieferungswesens bei den Muhammedanern" (Müslümanlarda Hadis İlmi Literatürü Hakkında Yeni Materyaller), *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 50 (1896), s. 465-506,¹²⁸ "Neoplatonische und Gnostische Elemente im Hadit" (Hadiste Neo Platonik ve Gnostik Öğeler), *Zeitschrift für Assyriologie*, 22 (1909), s. 317-344¹²⁹ ve "Kämpfe um die Stellung des Hadit im Islam", (İslâm'da Hadisin Yeri Hakkında Münakaşalar), *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 61 (1907), s. 860-872,¹³⁰ isimli makaleleri kitapta adı geçen diğer kaynaklar olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Joseph Horovitz (ö. 1931)'in isnâd konusunu ele aldığı ve isnâd metodunun Yahudilikten alındığını ispata çalıştığı "Alter und Ursprung des Isnâd" (İsnâdın Yaşı Ve Ortaya Çıkışı), *Der Islam*, 8 (1918), s. 39-47,¹³¹ adlı makalesi de diğer bir kaynaktır. Son olarak adını verebileceğimiz diğer bir referans da Nöldeke'nin "Die

¹²⁶ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 193.

¹²⁷ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 15, 21, 54, 102, 182 vd.; II, 1, 25, 82, 97, 110, 146, 152, 195, vd.; III, 108, 110 vd.

¹²⁸ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 122, 131, 139, 146, 195.

¹²⁹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 110.

¹³⁰ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 115.

¹³¹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 128.

Tradition über das Leben Muhammeds” (Muhammed (s.a.v)’in Hayatı Hakkında Rivâyet) *Der Islam*, 5 (1914), s. 160-170,¹³² adlı makalesidir.

Geschichte des Qorâns’da Kur’ân üzerine yapılan araştırmalar kadar olmasa da Batılı kaynaklardan hadis alanındaki bazı çalışmalara da yer verildiği görülmektedir. Söz konusu çalışmaların çoğunluğu Schwally’nin ifadesiyle hadis konusunda kendilerinin yardımına koşan Goldziher’in çalışmalarıdır. Goldziher’in çalışmaları ise daha çok dergilerde yayınlanan makaleler oldukları görülmektedir. Burada kitaba katkıda bulunan yazarların hadisle ilgili meselelere yaklaşımlarında Sprenger ve Goldziher’den etkilendiklerini söylemek mümkündür. Ancak bazen de farklı düşündüklerini de ayrıca belirtmek gerekmektedir. Schwally’nin de belirttiği üzere devasa rivâyetleri bir kritiğe tabi tutan ilk Avrupalı Sprenger’dir. Şunu da hemen ifade edelim ki başta Sprenger olmak üzere Goldziher’in yaklaşımlarınının da bir tahlil ve değerlendirmeye ihtiyaç duydukları da inkâr edilemez bir gerçektir. Schwally, Horovitz’in yukarıda zikretmiş olduğumuz yaklaşımını eleştirmekte ve söz konusu teorisini tam olarak delillendirmediğini söylemektedir. Söz konusu yazarlara ait çalışmalardan bazılarında kitabın ana gövdesinde kaynak olarak yer verildiği gibi bazısına da Schwally tarafından kaleme alınan ikinci ciltteki ek bölümünde yer verilmektedir.

E. SİYER VE TARİH KAYNAKLARI

Batı’da siyer ve İslâm tarihi üzerine yapılan çalışmalar *Geschichte des Qorâns*’da kaynak açısından önemli bir yere sahiptirler. Schwally, Hz. Peygamber’in hayatı hakkında Batı’da yapılan çalışmaları üç dönem içerisinde değerlendirmektedir. Buna göre, Sprenger’e kadar yani on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar devam eden ve rivâyetin egemen olduğu birinci dönem. Rivâyetlerden bazılarının kritiğe tabi tutulduğu ikinci dönem. Bütün rivâyetler için sistematik bir kritiğin başladığı üçüncü dönem.¹³³ Birinci dönem ortaçağdan başlamak üzere 19. yüzyılın yarısına kadar devam etmiştir. Bu dönemin en önemli kalemleri İsviçreli Johann Heinrich Hottinger (ö. 1667), İtalyan Ludovico Marracci, Hollandalı Adriaan Reland (ö. 1718), Fransız John Gagnier (ö. 1740), Armand Pierre Caussin de Perceval (ö. 1871) ve Gustav Weil’dir.¹³⁴ Son dönemin yazarı ise Schwally’e göre,

¹³² Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 158, 189, 198.

¹³³ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 198.

¹³⁴ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 198-200.

eserinde Gagnier ile Caussin de Perceval'ın objektifliği ile Sprenger'in tenkitçi orjinal ruhunu birleştiren Leone Caetani (ö. 1935)'dir.¹³⁵

Geschichte des Qorāns'ın siyer kaynaklarına gelince, Hammer Purgstall (ö. 1856)'ın başta Hz. Peygamber olmak üzere İslam büyüklerinin hayatlarını konu edindiği *Gemäldesaal der Lebensbeschreibungen Großer Moslimischer Herrscher (Büyük Müslüman Hükümdarların Hayatlarından Tablolar)*,¹³⁶ I-VI, (Leipzig/Darmstadt: Leske, 1837-1839) adlı eserini zikredebiliriz. *Geschichte des Qorāns*'da ismi öne çıkan kaynaklardan birisi de Gustav Weil'dir. Yazar tarafından zaman zaman görüşleri tenkid edilen Weil'in *Mohammed der Prophet, sein Leben und seine Lehre aus Handschriftlichen Quellen und dem Koran (Peygamber Muhammed, Hayatı ve Öğretileri...)* (Stuttgart: Metzler'schen Buchhandlung, 1843)¹³⁷ adlı eseri başta olmak üzere halifeler tarihi hakkındaki *Geschichte der Chalifen, I-III, (Halifeler Tarihi)* (Manheim: Friedrich Bassermann, 1846-1851, IV-V, Stuttgart, Metzler'schen Buchhandlung, 1860-1862)¹³⁸ ile İbn Hişâm'dan tercüme etmiş olduğu *Das Leben Muhammeds -Nach İbn Hişam-, I-II, (Muhammed'in Hayatı, İbn Hişâm'a Göre)* (Stuttgart: Metzler'schen Buchhandlung, 1864) adlı çalışması da kitabın kaynakları arasında yer almaktadırlar.¹³⁹

Geschichte des Qorāns'ın önemli kaynaklarından birisi de hiç şüphesiz Aloys Sprenger'dir. Schwally'e göre, Sprenger, muazzam bir kemmiyete ulaşan rivâyetler hakkında derin bilgilere sahip olduğu gibi aynı zamanda söz konusu rivâyetleri bir kritiğe tabi tutan ilk Avrupalıdır.¹⁴⁰ Kitabın önemli bir kaynaklarından birisi olan Sprenger'in *The Life of Mohammed* (Allahabad: Presbyterian Mission Press, 1851)¹⁴¹ ile ve on yıl sonra Almanca kaleme aldığı *Das Leben und die Lehre des Mohammed Nach Bisher Grössentheils Unbenutzten Quellen, I-III. (Muhammed'in Hayatı ve Öğretileri...)* (Berlin: Nicolaische Verlagsbuchhandlung, 1861-

¹³⁵ Caetani'nin çalışması hakkında bkz. Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, II, 207-208.

¹³⁶ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 2.

¹³⁷ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 13, 15, 22, 24, 25, 27, 45, 46, 54, 78, 88, 101, 125, 148, 183, 200, vd.; II, 81, 199.

¹³⁸ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 125; II, 51, 88, 90.

¹³⁹ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 130.

¹⁴⁰ Sprenger'in siyer çalışmaları hakkında bkz. Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, II, 193.

¹⁴¹ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 2, 5, 9, 12, 15, 16, 18, 23, 29, 78, 83, 85, 89, 93, 95, 97, 100, 108, 125, vd.; Sprenger ve diğer çalışmaları hakkında bkz. II, 203.

1865, 2. Bsk. 1869)¹⁴² adlı eserleri *Geschichte des Qorâns*'da isimleri sıkça geçen referanslardır.

Sprenger'in ayrıca "Notice of Copy of the Fourth Volume of the Original Text of Tabary", *Journal of the Asiatic Society of Bengall*, 19 (1850), s. 108-135¹⁴³ ve "Notes on Alfred von Kremer's edition of Wâqidy's Campaigns", *Journal of the Asiatic Society of Bengall*, 25 (1856),¹⁴⁴ s. 53-74, 199-220, adlı makalelerinin yanı sıra yine aynı dergideki "On the Origin of Writing Down Historical Records Among the Musalmans", s. 303-329; 375-381, adlı makalesi de kitapta referans olarak gösterilmektedir. Onun "Ueber den Kalender der Araber vor Mohammad" (Muhammed (s.a.v)'ten Önce Arapların Takvimi Üzerine), *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 13 (1859), s. 134-175, adlı makalesi de kitapta adı geçen diğer bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır.

Geschichte des Qorâns'da adı geçen referanslardan birisi de sûrelerin kronolojik tertibi meselesinde adı sıklıkla geçen ve Schwally'e göre, Sprenger'in omuzlarına basarak yükselen Anglo-Hindistan Medenî İşler'de görevli olan William Muir (ö. 1905)'in *The Life of Mahomet I-IV*. (Londra: Smith, Elder & Co., 1858-1861; 2. Bsk. 1876; 3. Bsk. 1894; Revize bsk.1912) adlı eseridir.¹⁴⁵ Muir, söz konusu çalışmasını daha çok Sprenger'in etkisinde kalarak kaleme almıştır. *Geschichte des Qorâns*'da Muir'in görüşlerinin de zaman zaman bir analize tabi tutuldukları da gözden kaçmamaktadır.¹⁴⁶

Geschichte des Qorâns'ın Kur'ân kaynakları arasında da zikretmiş olduğumuz Hubert Grimme'nin iki ciltlik *Mohammed (Muhammed (s.a.v))* (Münster: Aschendorffschen Buchhandlung, 1892-1892) adlı çalışması¹⁴⁷ ile söz konusu çalışma üzerine Nöldeke'nin "H. Grimme, *Mohammed*, I. Münster" 1892: *Literarisches Centralblatt*, 26 (1892), s. 905-908,¹⁴⁸ tanıtım yazısı ve Grimme'nin "Mohammed", *Weltgeschichte in Charakterbildern*, (*Muhammed (s.a.v)*), *Biyografik*

¹⁴² Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 9, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 20, 22, 24, 46, 78, 83, 89, 92, 93, 94, 95, 97, 100, 101, 108, 125, vd.; II, 1, 11, 24, 73, 83 vd.

¹⁴³ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 78.

¹⁴⁴ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 193.

¹⁴⁵ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 9, 22, 72, 77, 89, 94, 95, 97, 101, 111, 125, 128, vd.; II, 15, 194, 202, 203, 204, 223.

¹⁴⁶ Muir'in çalışmaları hakkında bkz. Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 194, 202.

¹⁴⁷ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 71, 73, 101, 108, 147, 174, vd.; II, 25. Ayrıca Grimme'nin çalışması hakkında detaylı bilgi ve değerlendirmeler için bkz. II, 205, 206, 210.

¹⁴⁸ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 222.

Dünya Tarihi) (München: Kirchheim'sche verlagsbuchhandlung,1904) isimli başka bir çalışmasını da zikredebiliriz.¹⁴⁹ Ayrıca İsveçli yazar Tor Andrea (ö. 1947)'nin *Die Person Muhammeds in Lehre und Glauben seiener Gemeinde (Ümmetin Öğretisi ve İnancında Muhammed'in Kişiliği)* (Stockholm: Kungl. Bocktryckeriet, 1917),¹⁵⁰ adlı çalışması ve Hollandalı şarkiyâtçı Michael Jan de Goeje (ö. 1909)'nin “Die Berufung Muhammeds” (Muhammed'in -Peygamber Olarak- Görevlendirilmesi), *Orientalische Studien Theodor Nöldeke zum Siebzigsten Geburtstag*, 1 (Giessen: 1906),¹⁵¹ s. 1-5, adlı makalesi de zikredebileceğimiz diğer kaynaklardır.

Adlarını verdiğimiz bu kaynaklar yanında *Geschichte des Qorāns*'da farklı Avrupa dillerinde Hz. Peygamber hakkında kaleme alınmış başka çalışmalara referans olarak yer verildiği de görülmektedir. Bu çerçevede Fransız şarkiyâtçılardan Henri de Boullainvilliers (ö. 1722)'in *La vie de Mahomed* (Almanca tercüme: *Leben des Muhammeds*,¹⁵² Halle: Johann Christian Hendels, 1786) adlı çalışması kitapta adı geçen kaynaklardan birisidir. Schwally'e göre, Hz. Peygamber hakkındaki kişisel olumsuz bakış açısına rağmen objektif bir şekilde davranan John Gagnier (ö. 1740)'in *La vie de Mahomet Traduite et Compilée de L'Alcoran, des Traditions Authentiques de la Sonna, et des Meilleurs Outeurs*, I-II, (Amsterdam: Wetsteins & Smith, 1732), (Almanca tercüme: *Lebens Mohammeds des Propheten, (Peygamber Muhammed'in (s.a.v) Hayatı)*, trc. C. F. R. Vetterlein, Cöthen 1802-1804) adlı eseri,¹⁵³ Simon Ockley (ö. 1720)'in *History of Sarecens Comprisino Lives of Mohammed and his Successors*, 4. Baskı, (Londra: Henry G. Bohn, 1847),¹⁵⁴ Caussin de Perceval'in *Essai sur l'histoiro des Arabes Avant l'Islamisme, pendant l'époque de Mahomet, et Jusqu'à la réduction de toutes les tribus sous la loi Musulmane*, I-III, (Paris: Firmin Didot, 1847-1848),¹⁵⁵ Ernest

¹⁴⁹ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 71, 175.

¹⁵⁰ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, II, 83, 110. Andrea'nın çalışması hakkında detaylı bilgi için bkz. II, 216.

¹⁵¹ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 25, 79.

¹⁵² Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 2.

¹⁵³ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 24; Schwally, John Gagnier'in çalışmasını Ebü'l-Fidâ (ö. 732/1331) ve Cenâbî Mustafa Efendi (ö. 999/1590)'den tercümelerde bulunarak oluşturduğunu söylemektedir. Gagnier ve çalışması hakkında bkz. II, 199.

¹⁵⁴ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 24.

¹⁵⁵ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 18, 25, 78, 89, 93, 125, 187 vd. Perceval'in çalışması hakkında bkz. II, 199.

Renan (ö. 1892)'in "Mahomet et les origines de l'Islamisme" *Revue des Deux Mondes*, 12 (Paris 1851), s. 1063-1101, adlı çalışmaları da kitapta adlarına rastlayabileceğimiz diğer kaynaklardır.¹⁵⁶ Renan'ın *Études D'Histoire Religieuse*,¹⁵⁷ 2. Bsk. (Paris: Michel Levy Preres, 1857) adlı çalışmasına ise ikinci cildin sonuna bazı notlar ekleyen August Fischer tarafından işaret edilmektedir. Schwally'nin kitabın ikinci cildinde tanıttığı kitaplardan birisi de Ludolf Krehl'in *Das Leben des Muhammed (Muhammed (s.a.v)'in Hayatı)* (Leipzig: Otto Schulze, 1884) adlı çalışmasıdır ki bu kitabın ancak birinci cildi yayınlanabilmiştir.¹⁵⁸

Rivâyetlerle ilgili yaklaşımlarında Goldziher ve Caetani'nin yolunu takip eden ve Schwally'nin de ifadesiyle bu alanın en radikallerinden birisi olan Belçikalı Henri Lammens (ö. 1937)'in¹⁵⁹ *Qoran et Tradition, Comment fut la Composée de la vie de Mahomet, Extrait des Recherches de Science Religieuse*, (Paris: Bureaux des "Recherches de Science Religieuse", 1910),¹⁶⁰ *Mahomet fut-il sincère?* (Paris: Bureaux des "Recherches de Science Religieuse", 1911),¹⁶¹ *Fâtima et les filles de Mahomet* (Roma: Sumptibus pontificii Instituti Biblici, 1912),¹⁶² *Le Berceau de l'Islam L'Arabie Occidentale à la Veille de l'Hégire* (Roma: Sumptibus Pontificii Instituti Biblici, 1914)¹⁶³ ve *Etudes sur le Règne du Calife Omayyade Mo'âwiya* (Beyrut: Imprimerie Catholique, 1906),¹⁶⁴ "L'age de Mahomet et le Chronologie de la Sîra", *Journal Asiatique*, 17 (1911), s. 209-250, adlı çalışmaları ile Gustav Weil'in "Sur un Fait Relatif A Mahomet" *Journal Asiatique*, 14 (1842), s. 108-112, adlı makalesi ve Hz. Peygamber'in okuma yazma bilip bilmemesi hakkındaki "Mahomet Savait-il lire et écrire?" *Atti. D. IV. Congresso degli Orientalisti*, Firenze

¹⁵⁶ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 2.

¹⁵⁷ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 223.

¹⁵⁸ Söz konusu çalışma hakkında bkz. Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 204.

¹⁵⁹ Lammens'in görüşleri ve söz konusu görüşlerinin tenkidi hakkında bkz. Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 196-197, 214.

¹⁶⁰ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 160, 197.

¹⁶¹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 214.

¹⁶² Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 2, 160, 197, 214.

¹⁶³ Lammens'in *Mahomet fut-il sincère?*, *Fâtima* ve *Le Berceau de l'Islam* adlı çalışmaları hakkında Schwally'nin tenkit ve değerlendirmeleri için bkz. Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 214-215.

¹⁶⁴ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 169.

1878 (1880 yılında yayınlandı), I, 357¹⁶⁵ adlı çalışması da *Geschichte des Qorāns*'in kaynakları arasındadır.

Kitabın kaynakları arasında Thomas Carlyle (ö. 1881)'in *On Heroes, Hero-Worship and the Heroic in History* (Londra: Chapman and Hall, 1840),¹⁶⁶ Friedrich Bethge'nin Latince kaleme aldığı *Rahmân et Ahmad* (Bonn: Schoenhof & Moeller, 1876),¹⁶⁷ Frantz Buhl (ö. 1902)'un Hollandaca dilinde yazdığı *Muhammeds Liv* (Kopenhag: 1903)¹⁶⁸ ile yine Hollandaca dilinde Christian Snouck Hurgronje (ö. 1936)'nin “Une Nouvelle Biographie de Mohammed”, *Revue de L'Histoire des Religions*, 30 (1894), s. 48-70, 148-178, adlı çalışmaları da zikretmek mümkündür.¹⁶⁹

Geschichte des Qorāns'in kaynakları arasında siyer kaynakları yanında tarih alanındaki çalışmalar da önemli bir yer tutmaktadır. Şunu da hemen ifade edelim ki Bizanslı bazı tarihçilerin çalışmaları 1828-1897 yılları arasında *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (Bizans Tarih Yazarları Külliyyatı)* adıyla elli ciltten oluşan bir seri içerisinde neşredilmiştir. Söz konusu seri içerisinde yayımlanan bazı çalışmalar referans olarak gösterilmiştir. Nöldeke, bu çalışmaları Hz. Peygamber'in epilepsi olup olmadığı meselesinde kaynak olarak göstermektedir. Adı geçen kaynaklar şunlardır. Theophanes¹⁷⁰ (ö. 817) (nşr. Immanuelis Bekkeri, 28. cilt, Bonn: 1838), Leo Grammaticus (ö. 987), (nşr. Bekkeri, 31. cilt, Bonn: 1842), Constantine Porphyrogenetos (ö. 959) (nşr. Bekkeri, Bonn: 1840), Michael Glycas (ö. 1204) (16. cilt, nşr. Bekkeri, Bonn: 1836) ve Joannes Zonaras (ö. 1130) (nşr. Pinder, III. cilt, Bonn: 1897). Ayrıca Bizanslı tarihçi Georgios Amartolos (ö. 867) (nşr. E. Muralt, Petersburg: 1859) adı geçen diğer bir kaynaktır. Burada zikredebileceğimiz diğer bir kaynak da Jacobus Basnage (ö. 1723) tarafından

¹⁶⁵ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 16, 81.

¹⁶⁶ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 2.

¹⁶⁷ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 10; II, 83.

¹⁶⁸ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 71, 93, 101, 132, 174, 179. Buhl'un söz konusu çalışması hakkında bkz. II, 207.

¹⁶⁹ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 71; Hurgronje, bu çalışmasında Hubert Grimme'nin *Mohammed* isimli çalışmasına eleştiriler yöneltilmektedir. II, 210.

¹⁷⁰ Theophanes'in Hz. Peygamber'e epilepsi iftirasını atarak bu iftirayı kitaba yazan ilk yazar olabileceği söylenmiştir. Bkz. Hüseyin Yaşar, *Hıristiyan Dünyasında Kur'ân Karşıtı Söylemin Tarihsel Kökleri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2010, s. 141.

neşredilen Heinrich Canisius (ö. 1610)'un *Theasaurus Monumentarum Ecclesiasticorum et Historicorum* (Amsterdam: 1725) adıyla yayınlanan eseridir.¹⁷¹

Bizanslı tarihçilerin bu çalışmaları dışında vahyin dünya semasına indirilmesi meselesinde bunun Yahudi-Hıristiyan kültürü ile ilişkisi bağlamında referans gösterilen Romalı Hippolyt (ö. 235)'in heretiklere karşı kaleme aldığı *Omnium Haeresium Refutatio* (Oxonii: Typographeo Academico, 1851) adlı kitap da *Geschichte des Qorâns*'da adı geçen diğer bir kaynaktır.¹⁷² Ayrıca "Ahmed" ismi ve "vahiy" konularında kaynak gösterilen kilise tarihçiliğinin kurucusu kabul edilen Eusebus von Caesarea (ö. 340)'ın¹⁷³ *The Ecclesiastical History of Eusebius Pamphilus*, (I-X, Philadelphia: R. Davis & Brother, 1833) adıyla neşredilen eseri ile yine "Ahmed" ismi hakkında referans gösterilen Efrem Süryani (ö. 373) (II, 487)'nin *Opera Omnia Quae Extant Graece Syriace Latine* (Roma: Salvioni, 1732-46) adlı eseri zikredebileceğimiz erken döneme ait kaynaklardır. Kitabın tarih kaynakları arasında vahiy sırasında örtünme hakkında kaynak gösterilen Herodot (m. ö. 430/420)'u¹⁷⁴ da zikredebiliriz.

Rum sûresi tefsirinde referans gösterilen Charles Lebeau (ö. 1778)'un *Histoire du BasEmpire* (Paris: Firmin Didot, 1756-1779),¹⁷⁵ kible meselesinde kaynak referans gösterilen Joseph Bingham (ö. 1723)'ın *Origines siue Antiquitates Ecclesiasticae* adlı eserinin V. cildi (Halaë: Sumtibus Orphanotrophei, 1729),¹⁷⁶ ashâbü'l-uhdûd konusunda kaynak gösterilen *Anecdota Syriace*, III. cildi. (nşr. Jan. Pieter Nicolaas Land, (Leiden: Brill, 1862)¹⁷⁷ ve İbnü'l-İbrî (ö. 685/1286) olarak da bilinen Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Yuhannâ Mâr Grigoriüs'un *BarHebraei Chronicon Syriacum*, (İbnü'l-İbri Târihi), trc. Paul Jacob Bruns-G. Kirsch, (Leipzig: Friedericum Boehmium, 1789) adlı eserini kitabın kaynakları arasında saymamız mümkündür.¹⁷⁸ Yazma mushaflar hakkında kaynak gösterilen Henry

¹⁷¹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 24.

¹⁷² Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 80.

¹⁷³ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 9, 80.

¹⁷⁴ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 87.

¹⁷⁵ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 150.

¹⁷⁶ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 176.

¹⁷⁷ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 97.

¹⁷⁸ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 149, 150.

Lansdell (ö. 1919)'in *Russian Central Asia*, I-II, (Londra: Sampson Low, 1885) adlı eser de kitabın diğer bir kaynağıdır.¹⁷⁹

Geschichte des Qorāns'ın tarih kaynaklarından birisi de klasik yazarlardan Julius Wellhausen (ö. 1918)'dir.¹⁸⁰ Yazar, Mekke ve Medine hakkındaki bilgilerimizin onun çalışmaları sayesinde arttığını söylemektedir. Wellhausen'in İbnü'l-Kelbî'nin *el-Asnâm* adlı eserine benzer bir derleme ve tercüme tarzındaki *Reste arabischen Heidentumes (Arap Cahiliye Kalıntıları)* (Berlin: Georg Reimer, 1887)¹⁸¹ adlı eseri ile *Skizzen und Vorarbeiten (Taslaklar ve Ön Çalışmalar)* (Berlin: Georg Reimer, 1884-1889)¹⁸² adlı eseri kitapta adı geçen referanslardır. Onun, *Muhammed in Madina, das ist Vakidi's Kitab al-Maghaziin Verküzter Deutscher Wiedergabe (Muhammed Medine'de...)* adıyla (Berlin: Georg Reimer, 1882) yapmış olduğu Vâkidi'nin *Megâzi'sinin* tercümesi de kitabın bir diğer kaynağıdır. Wellhausen'in kaynak gösterilen diğer çalışmaları ise şunlardır: *Prolegomena zur ältesten Geschichte des Islam, (İslâm'ın İlk Dönem Tarihi Giriş)* (Berlin: Georg Reimer, 1899),¹⁸³ *Prolegomena zur Geschichte Israels*¹⁸⁴ (*İsrail Tarihi Giriş*) (Berlin: Georg Reimer, 1899) ve *Das Arabische Reich und sein Sturz, (Arap Devleti ve Onun Çöküşü)* (Berlin: Georg Reimer, 1902).¹⁸⁵

Heinrich Ewald (ö. 1875)'in *die Propheten des Alten Bundes*¹⁸⁶ (*Eski Ahit Peygamberleri*), I-II, (Stuttgart: Adolph Krabbe, 1840-1841) adlı eseri ile Leopold von Ranke (ö. 1885)'nin beş bölümden oluşan *Weltgeschichte (Dünya Tarihi)*

¹⁷⁹ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, III, 250.

¹⁸⁰ Wellhausen çalışmaları hakkında bkz. Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, II, 210-211.

¹⁸¹ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 7, 71, 76, 87, 100, 133 vd.; II, 59, 210, 211.

¹⁸² Bu çalışma altı kitaptan oluşmaktadır. I. Kitap: *Abriss der Geschichte Israels und Juda's*, (Berlin: Georg Reimer, 1884), II. Kitap: *Die Composition des Hexateuchs*, (Berlin: Georg Reimer, 1885). III. Kitap: Yukarıda da zikrettiğimiz üzere *Reste Arabischen Heidentumes* (Berlin: Georg Reimer, 1887), IV. Kitap: Dört başlık içermektedir ki bunlar sırasıyla şöyledir: 1. *Medina vor dem Islam*. 2. *Muhammeds Gemindeordnung von Madina*. 3. *İbn Sa'd, Seine Schreiben und die Gesandtschaften an ihn*. (Berlin: Georg Reimer, 1889) V. Kitap *Die Kleinen Propheten übersetzt, mit noten*. (Berlin: Georg Reimer, 1892) VI. Kitap: *Prolegomena zur ältesten Geschichte des Islams* (Berlin: Georg Reimer, 1899). Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 9, 15, 117, 163, 165, 166 vd.; II, 13, 24, 25, 29, 79, 135, vd

¹⁸³ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 56; II, 49, 51, 55.

¹⁸⁴ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, II, 54.

¹⁸⁵ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 165. Schwally'nin Wellhausen'in çalışmaları hakkındaki analizi için bkz. II, 210-211.

¹⁸⁶ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 2, 74.

(Leipzig: Duncker & Humblot, 1884)¹⁸⁷ adlı eserindeki “Muhammed und der Islam” (s. 49-103) başlıklı kısım zikredebileceğimiz diğer kaynaklardır. Carl Brockelmann (ö. 1956)’ın *Wie hat Ibn al-Athir den Tabari Benutzt? (İbnü’l-Esîr Taberî’den Nasıl Yararlandı)* (Straßburg: 1890)¹⁸⁸ adlı doktora tezi ile Martin Hartmann (ö. 1918)’ın “Die Angebliche Sîra des Ibn Ishaq” (İbn İshâk’ın Muh-temel Sîret’i) *Der Islamische Orient*, I, (Berlin: 1905)¹⁸⁹ adlı çalışması da kitapta adı geçen diğer referanslardır.

Farklı Avrupa dillerinde yazılan diğer bazı eserlere gelince, Goldziher’in ilk dönem şahsiyetleri hakkındaki rivâyetlere yaklaşım biçimini kitabının birinci cildinin girişinde tarihî kaynakları da esas alarak genişleten ve isnâda büyük önem veren İtalyan tarihçi Leone Caetani’ye ait *Annali dell’ Islam*¹⁹⁰ (Milano: Ulrico Hoepli, 1905-1912) ve *Chronographia Islamica*, I-V, (Paris: Paul. Geuthner, 1912-1918)¹⁹¹ adlı çalışmalar başta olmak üzere Reinhart Dozy (ö. 1883)’nin Hollandacadan *Die Israeliten zu Mekka von Davids Zeit bis in’s fünfte Jahrhundert unsrer Zeitrechnung: ein Beitrag zur Alttestamentlichen Kritik und zur Erforschung des Ursprungs des Islams*,¹⁹² (*Dâvûd Döneminden Bizim Beşinci Asra Kadar Mekke’deki İsraililer...*) (Leipzig: W. Engelmann, 1864) adıyla tercüme edilen çalışmasının yanında *Essai sur L’Histoire de L’Islamisme Traduit du Hollandais* (Leiden: Brill, 1863)¹⁹³ adlı eseri ile Fransız şarkiyatçı Rene Dussaud (ö. 1958)’un *Les Arabes en Syrie Avant L’Islam* (Paris: Leroux, 1907) isimli çalışması dar*Geschichte des Qorâns*’ın kaynakları arasında yer almaktadırlar.¹⁹⁴

Fransız şarkiyatçı Antoine Isaac Silvestre de De Sacy (ö. 1838)’nin “Taberistanensis, id est Abu Dschaferi Mohammed ben Dscherir Ettaberi Annales Regum Atque Legotorum Dei” *Journal Savans*, (1832) s. 532 vd., adlı çalışması da kitapta adı geçen diğer bir kaynaktır.¹⁹⁵ Taberî’nin *Târîhu’r-rusûl ve’l-mülûk* adlı kitabı

¹⁸⁷ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 158. Ranke’nin çalışması hakkında bkz. II, 204.

¹⁸⁸ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 122, 144.

¹⁸⁹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 220, 221.

¹⁹⁰ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 9, 57, 65, 68, 78, 89, 95, 100, 125, 128, vd.; II, 8, 13, 20, 49, 82, 84, 116, vd.; III, 83. Caetani’nin çalışması hakkında bkz. II, 196, 207-208.

¹⁹¹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 12, 49, 116.

¹⁹² Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 19.

¹⁹³ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 82; II, 145, 194. Dozy’nin çalışması hakkında bkz. II, 191, 203.

¹⁹⁴ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 123.

¹⁹⁵ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 81.

için M. J. De Goeje tarafından hazırlanan ve bir giriş ile fihristten oluşan *Annales, Quos Scripsit Abu Djafar Mohammad Ibn Djarir at-Tabarî, Introductio, Glossarium, et Emendanda*, (Leiden: Brill, 1901)¹⁹⁶ adıyla yapmış olduğu çalışması da ayrıca kaynak olarak gösterilmektedir.

Siyer ve tarih konusunda Nöldeke'nin kaynak gösterilen eserleri arasında *Das Leben Mohammeds (Muhammed'in Hayatı)* (Hannover: Carl Rümpler, 1863),¹⁹⁷ Taberî'nin tarihinden bazı açıklamalar ekleyerek tercüme ettiği *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden* (Leiden: Brill, 1879) (*Sasaniler Döneminde Pers ve Arapların Tarihi*)¹⁹⁸ ve *Aufsätze zur Persischen Geschichte*, (Leipzig: T. O. Weigel, 1887) (*Pers Tarihi Hakkında Makaleler*) adlı çalışmasını sayabiliriz. Söz konusu makaleler *Encyclopaedia Britannica*'daki Pers tarihi ile ilgili maddelerin derlemesinden ibarettir.¹⁹⁹ Ayrıca Nöldeke'nin *Encyclopedia Biblica-A Dictionary of the Bible*, (Londra: Cheyne-Black, 1902), III, 3079-3082,²⁰⁰ adlı ansiklopedideki "Midian" maddesi ve İlk Müslümanların hayatlarına yer verdiği "Zur Tendenziösen Gestaltung der Urgeschichte des Islam's", (İslâm'ın İlk Döneminde Farklı Yönelişlerin Oluşması Üzerine) *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 52 (1898), s. 16-33,²⁰¹ adlı makalesi zikredebileceğimiz diğer kaynaklardır. Schwally'e göre, Nöldeke, söz konusu makalesinde İslam tarihi açısından ilk dönem şahsiyetler hakkındaki rivâyetler konusunda vermiş olduğu hükümde Goldzhiher'in metodunu uygulayan ilk kişidir.²⁰² Nöldeke'nin referans gösterilen diğer bir çalışması da yukarıda adı geçen Caetani'nin eseri hakkındaki "Leone Caetani, Annali dell Islam", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlands*, 21 (1907), s. 297-312,²⁰³ adlı tanıtım yazısıdır.

Görüldüğü üzere *Geschichte des Qorāns*, Batı'da kaleme alınan siyer ve tarih kaynakları açısından münbit bir yapıya sahiptir. Kitapta adı geçen kaynaklara bir göz atıldığında sadece Alman dilinde te'lif edilen çalışmalara değil aynı zamanda farklı dillerde yazılan eserlere de kaynak olarak yer verildiği müşahede edilmek-

¹⁹⁶ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 21, 81, 257; II, 153, 171, 172.

¹⁹⁷ Kitap hakkında bilgi için bkz. Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, II, 203.

¹⁹⁸ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 68, 93, 97, 140, 150.

¹⁹⁹ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 150.

²⁰⁰ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 152.

²⁰¹ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, II, 110, 196.

²⁰² Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, II, 196.

²⁰³ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 103; II, 140, 196.

tedir. Bizanslı tarihçiler referans gösterildiği gibi Süryânice ve diğer dillerde kaleme alınan eserlere de yer verilmiştir. Bizanslı tarihçiler Hz. Peygamber'in saralı olup olmadığı meselesinde kaynak gösterilirken Batılı bazı tarihçilerin eserleri ise Hz. Peygamber'in gerçek bir peygamber olduğu hakkında referans gösterilmişlerdir. Şunu da hemen ifade edelim ki Nöldeke'nin kendisi de Hz. Peygamber'in gerçek bir peygamber olduğunu kabul etmektedir. Nöldeke'nin bu neticeye varmasında Henri de Boullainvilliers, Hammer Purgstall, Thomas Carlyl, Sprenger ve Ernst Renan gibi isimlerin etkili olduğunu söyleyebiliriz. Zira kendisi de adı geçen müelliflerin Hz. Peygamber'in gerçek bir peygamber olduğuna hükmettiklerini söylemektedir.²⁰⁴

Geschichte des Qorāns'da kaynak olarak öne çıkan isimlerden birisi hiç şüphesiz Julius Wellhausen'dir.²⁰⁵ Yazar, Wellhausen'in çalışmalarının Medine hak-

²⁰⁴ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 2. Doktora çalışmasını tamamladıktan sonra henüz yirmi yaşında olan genç Nöldeke'yi yaşlı Hammer, Arapça olarak kaleme aldığı ve Nöldeke'yi çalışmasından dolayı tebrik ettiği bir mektup göndermiştir. Bu da aralarındaki ilişkiyi göstermesi açısından önemlidir. Söz konusu mektup, Enno Littmann tarafından “*Drei Nöldeke Briefe*” (Nöldeke'ye Ait Üç Mektup) adıyla neşredilmiştir. Bkz. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 99 (1945-1949), s. 64-65. Ayrıca Hurgronje, Nöldeke'nin Viyana'da başta Hammer olmak üzere büyük üstadlarla yüzeysel olarak temasa geçtiğini ancak detaylı bir görüşme gerçekleştiremediğini söylemektedir. Christian Snouck Hurgronje, “Theodor Nöldeke”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 85 (1931), s. 247. Nöldeke'nin kendisi ise 11. 05. 1925 yılında Eduard Meyer'e yazdığı mektupta 1856 kışında yaşlı Hammer'i ziyaret ettiğini ve kendisine çok müşfik davrandığını söylemektedir.

²⁰⁵ Alman şarkiyatçı Julius Wellhausen önemli çalışmalara imza atmış bir isimdir. Nöldeke'ye gelince, kendi alanında duayen bir kalemidir. Edward Said (ö. 2003), Wellhausen ve Nöldeke hakkında, Johann Fück (ö. 1974)'ü kaynak göstererek, *Oryantalizm* (trc. Selahaddin Ayaz, 3. Baskı, İstanbul: Pınar Yayınları., 1991, s. 331) adlı eserinde şöyle demektedir: “Julius Wellhausen ve Theodor Nöldeke Doğu konusunda muazzam eserler husule getirdikten sonra: “Doğu da nedir ki” diyerek sözlerini tamamlamışlardır. Nöldeke, 1887'de “Benim Doğu ile ilgili eserlerimin yegâne gayesi Doğu'yu ne kadar küçük gördüğümü kanıtlamaktır” diyebilmiştir. (Bkz. Johann W. Fück, “1800'den Bu Yana Avrupa Tarihçiliğinde Bir Sorun Olarak İslam”, *Ortaoğu Tarihçileri*, nşr. Bernard lewis ve P. M. Holt, Londra: 1962.) Carl Becker gibi Nöldeke de bir Yunan hayranı idi ve bu sevgisinin ispatı olarak Doğu'dan nefret ediyordu.”

Her ne kadar gerek Nöldeke'nin ve gerekse Carl Heinrich Becker (ö. 1933)'in Yunan hayranlığı aşikâr olsa da yapmış olduğumuz bütün araştırmalara rağmen ne Wellhausen'in ne de Nöldeke'nin “Doğu da nedir ki” veya “Benim Doğu ile ilgili eserlerimin yegâne gayesi Doğuyu ne kadar küçük gördüğümü kanıtlamaktır” diye herhangi bir sözlerine rastlayabilmiş değiliz. Said'in kaynak olarak göstermiş olduğu Fück'ün ilgili makalesinde de Said'in iddiasına

kındaki bilgilerimiz hususunda bizlere oldukça yardımcı olduklarını söylemektedir. Kitabın önemli kaynakları arasında İtalyan tarihçi Caetani ve diğer yazarların da adlarını saymak mümkündür. Nöldeke, garânik olayını reddeden Caetani'nin görüşlerini tek tek ele alıp bir tenkide tabi tutmuş onun aksine garânik olayının meydana geldiğini savunmuştur. Schwally ise Kur'ân'ın derlenmesi işini Yemâme savaşı ile ilişkilendirmenin yanlış olduğunu savunan Caetani'ye bu görüşünde katılmıştır. Görüldüğü üzere kendi referanslarına bazen uygun görüş ortaya koyan yazarlar, bazen de nakletmiş oldukları görüşler hakkında analizlerde bulunarak söz konusu görüşlere katılmadıklarını beyan etmektedirler. Yazarın da ifadesi ile bu alanda aşırı birisi olan Belçikalı şarkiyatçı Lammens'in kitapta yer verilen görüşleri de tenkid edilmektedir.

Avusturya vatandaşı iken daha sonra da İngiliz vatandaşlığına geçen Sprenger'in yukarıda *Geschichte des Qorâns*'in kaynakları arasında zikrettiğimiz “Notes on Alfred von Kremer's edition of Wahidfs Campaigns” adlı tanıtım yazısında İbn Abbas için “yalancı” ifadesini kullandığı gibi Nöldeke de kitabın 1860 yılındaki baskısında bunu destekler mahiyette: “Sprenger'in haklı olarak, “bir yalancı” diye isimlendirdiği bu kişinin pek çok talebesi bulunmaktadır”²⁰⁶ demektedir. Burada gerek Sprenger ve gerekse Nöldeke'nin ön yargı ile hareket ettiklerini söyleyebiliriz. Sprenger'in söz konusu suçlamayı yapmasının nedeni, Bakara sûresi 217. Âyetin tefsiri ile ilgili olarak İbn Abbâs'ın Begavî'deki rivâyetten farklı olarak Vâkıdî'deki ikinci bir rivâyete göre diyetin ödenmediğini söylemiş olmasıdır. Oysa rivâyetleri incelediğimizde görürüz ki Begavî, tefsirinde herhangi bir sened

---

dayanak olacak ifadelere de rastlayamadık. Şunu da hemen belirtmek gerekir ki her ne kadar Nöldeke, Yunan hayranlığını gizlemese de sözlerinde “ الحمد لله , *elhamdülillah, pesi-mist değilim*” ifadesini kullanan, mektuplarının (Euard Meyer'e yazdığı 19. 09. 1914 tarihli mektup) sonunda bazen “ والسلام , *vesselâm*” ifadesine yer veren, ayrıca Becker'in de ifade ettiği üzere إنا لله وإنا اليه راجعون “Biz Allah'ın (kulları)ız ve biz O'na döneceğiz, ” (Bakara 2, 156) ayetini çokça tekrar eden birisi idi. Nöldeke'nin ölmeden önce görmek istediği iki kitaptan birisi İbn İshâk'ın *Kitâbu'l-megâzi*, diğeri ise Kelbî'ye ait olan *Kitâbu'l-esnâm*'dir. *Kitâbu'l-esnâm*, Nöldeke hayatta iken Ahmed Zeki Paşa tarafından Tahir el-Cezâirî'ye ait Kahire nüshası esas alınarak 1914 yılında Kahire'de neşredilmiştir. Bkz. *Kitâbu'l-esnâm*, 2. Baskı, Kahire: Matbaatü Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, 1343/1924, Kitabı neşredenin önsözünden naklen, s. 34. İbn İshâk'ın eseri ise Muhammed Hamidullah tarafından *Sîretü İbn İshâk el-mü-semmâ bi'l-Kitâbi'l-Mübtede ve'l-meb'as ve'l-meğâzi* adıyla neşredilmiştir. Rabat: 1396/1976. Dolayısıyla Doğu'ya ait iki önemli kitabı görmeden ölmek istemeyen bir kişinin bunları söylemesi bize çok mantıklı gelmemektedir. Dolayısıyla bunu asılsız bir suçlama olarak görmekteyiz.

²⁰⁶ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, 1. Baskısı, s. XXV.

olmaksızın şu rivâyete yer vermektedir: وهو أول قتيل في الهجرة وأدى النبي صلى الله عليه وسلم دية ابن الحضرمي الى ورثته من قريش...²⁰⁷ Görüldüğü üzere bu rivâyette diyetin ödendiği haber verilmektedir. Burada şunu da hemen ifade edelim ki Begâvî'nin tefsirini tahkik edenler bu kısmın ب (Mescid-i Haram Kütüphanesi) nüshasında olmadığını belirtmektedirler. Vâkıdî'deki fidyenin ödendiğini bildiren rivâyet ise şudur:

... قال حدثنا محمد قال حدثني الواقدي قال فحدثني معمر عن الزهري عن عروة قال فودا رسول الله صلعم عمرو بن الحضرمي وحرّم الشهر الحرام كما كان تحرّمه حتى أنزل الله عزّ وجلّ برأه.²⁰⁸

... قال حدثنا محمد ... قال حدثنا الواقدي قال فحدثني ابو بكر بن أبي سبرة عن عبد المجيد بن سهل عن كريب قال سألت ابن عباس هل ودا رسول الله صلى الله عليه وسلم ابن الحضرمي قال لا. قال ابن واقد والمجتمع عليه عندنا أنه لم يود.²⁰⁹

Oryantalistlerin de zaman zaman değindikleri önemli konulardan birisi de yazma nüshalardan faydalanıldığında sadece tek nüsha ile yetinilmemesi varsa farklı nüshalardan da yararlanılmasıdır. Burada görüldüğü üzere aynı olay hakkında aynı kitapta farklı iki rivâyetle karşılaşabileceğimiz gibi Begâvî'nin tefsirinde olduğu gibi bir nüsha da yer alan ibare diğerinde yer almayabilmektedir. Kanaatimizce Sprenger tarafından ön yargı ile varılmış olan İbn Abbâs hakkındaki hüküm, Schwally tarafından kitapta tenkit edilmekte, İbn Abbâs hakkında kayda değer son derece olumlu değerlendirmelerde bulunarak önemli bilgiler vermektedir. Sprenger'in yaptığı suçlamayı da kabul etmenin mümkün olmadığını da ayrıca ifade etmektedir.²¹⁰ Dolayısıyla Schwally, kitaba yapmış olduğu katkılarda, hocası Nöldeke ve Sprenger'in aksine İbn Abbâs hakkında doğru bir değerlendirme yapmaktadır.

Batı'da yapılan çalışmalara baktığımız da Kur'ân hakkında yapılan bir çalışmanın başında "Muhammed (s.a.v)" veya "Peygamber Muhammed (s.a.v)" gibi bir başlık bulabileceğimiz gibi Hz. Peygamber'in hayatı hakkında yapılan bir çalışmada da Kur'ân'la ilgili bir bölüme rastlamamız mümkündür. Bu da daha çok Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı yazdığı yanlış düşüncesine dayanmakla birlikte Hz.

²⁰⁷ Hüseyin b. Mes'ûd el-Ferrâ Begavî, *Meâlimü't-tenzil*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr, Osman Cuma Damîriyye, Süleyman Müslim el-Harş, Riyâd: Dârü Taybe, 1409, I, 247.

²⁰⁸ Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, nşr. Alfred von Kremer, Kalküta: J. Thomas, Babtist Mission Press, 1856, s. 10-11.

²⁰⁹ Vâkıdî, *Kitâbu'l-megâzî*, s. 11.

²¹⁰ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 163 vd.

Peygamber'in vahyin muhatabı olma realitesine de dayanabilir. Ancak Nöldeke gibi bazı şarkiyatçılar her ne kadar Hz. Peygamber'in vahyi melek vasıtasıyla Allah'tan aldığını zaman zaman dile getirirler de peşinden bunun Müslümanlara ait bir düşünce olduğunu söylemekten de geri durmamakta, Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı yazdığı gibi yanlış düşüncelerden de maalesef kendilerini tam olarak kurtaramamaktadırlar.

F. LİNGÜİSTİK, LİTERATÜR, PALEOGRAFİ KAYNAKLARI

1. Linguistik

Batı dünyasında Arapça üzerine başta filolojik çalışmalar olmak üzere gramer, sentaks ve fonetik gibi alanlarda önemli linguistik-dil çalışmaları kaleme alınmıştır. *Geschichte des Qorāns*'in linguistik kaynakları olarak şu çalışmaları zikretmek mümkündür. Nöldeke'nin hocası Heinrich Ewald'ın *Grammatica Critica Linguae Arabicae Cum Brevi Metrorum Doctrina*, I-II, (Leipzig: Sumtibus, 1831-1833),²¹¹ Georg Wilhelm Freytag (ö. 1861)'in *Lexicon Arabico-Latinum*, I-IV, (Halis Saxonum: Apud C.A. Schwetschke et Filium, 1830-1837)²¹² ile yine Freytag'ın *Einleitung in das Studium der Arabischen Sprache*²¹³ (*Arap Dili Araştırmalarına Giriş*) (Bonn: Adolph Marcus, 1861) adlı çalışması, Sigmund Fraenkel'in *De Vocabulis in Antiquis Arabum Carminibus et in Corano Peregrinis* (Leiden: Brill, 1880),²¹⁴ Franz Praetorius (ö. 1927)'un "Bemerkungen über die Agausprache" (Agaus Dili Üzerine Notlar), *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 23 (1869), s. 642-646,²¹⁵ Goldziher'in "Turâb" und "Hagar" in zurechtweisenden Redensarten" (Doğru Söyleniş Şekilleri İle "Türâb"-Toprak- ve "Hacer"-Taş-), *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 42 (1888) 587-590²¹⁶ ve Max Grünert'in "Alliteration im Alt Arabischen", (Kadîm Arapça'da Aliterasyon), 7. Oryantalist Kongresi, (Viyana: Alfred Hölder, 1886), (Eski Arapça'da Aliterasyon) (Viyana 1888), s. 183-237,²¹⁷ adlı çalışmaları kitapta yer verilen kaynaklardır.

²¹¹ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 37.

²¹² Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 16.

²¹³ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 92.

²¹⁴ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 34.

²¹⁵ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 97.

²¹⁶ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 250.

²¹⁷ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 43.

Gustav Leberecht Flügel (ö. 1870)'in Basra ve Kufe gramer ekollerine dair kaleme aldığı *Die Grammatischen Schulen der Araber (Araplarda Gramer Ekolleri)*²¹⁸ (Leipzig: F. A. Brockhaus, 1862), Heinrich Leberecht Fleischer (ö. 1888)'in *Kleinere Schriften, I-III, (Küçük Risaleler)* (Leipzig: S. Hirzel, 1885-1888)²¹⁹ başlığı altında ele aldığı dille ilgili konular, Payne Smith (ö. 1895)'in *Thesaurus Syriacus*²²⁰ (Oxonii: E. Typographeo Clarendoniano, 1879) adlı Süryânîce sözlüğü, Gustav Rösch'ün “Die Namen des Arabischen Propheten Muhammed und Ahmed”, (Arap Peygamberin İsimleri Muhammed ve Ahmed), *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 46 (1892) s. 432-440,²²¹ William Wright'ın *Arabic Grammar, I-II, (Arapça Gramer)*, nşr. Smith-Goeje, 3. baskı, (Cambridge: Cambridge Universty Press, 1896-1898),²²² Goldziher'in *Abhandlungen zur Arabische Filologie (Arapça Filolojisi Üzerine Araştırma)* (Leiden: Brill, 1896),²²³ Benno Jacob (ö. 1945)'un *Im Namen Gottes (Tanrı'nın Adıyla)* (Berlin: S. Calvary, 1903),²²⁴ Arthur Schaade (ö. 1952)'nin *Sibawaihi's Lautlehre (Sibeveyhi'nin Fonetigi)* (Leiden: Brill, 1911) ve Hermann Reckendorf (ö. 1924)'un *Arabische Syntax (Arapça Sentax)* (Heidelberg: Carl Winter's Unversitätbuchhandlung, 1921)²²⁵ isimli çalışması da *Geschichte des Qorâns*'ın kaynakları arasında yer almaktadır.

Geschichte des Qorâns'ın kaynakları arasında August Fischer'in “Die Quantität der Arabischen Pronominalsuffixes hu (hi)” (Arapça hu (hi) Zamirinin Niceliği), *Oriental Studies Published in Commemoration of the Fortieth Anniversary (1883-1923) of Paul Haupt as Director of the Oriental Seminary of the John Hopkins University, Baltimore. -Festschrift für Paul Haupt-*, (Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1926), s. 390-402, Jacob Barth (ö. 1914)'ın *Die Pronominalbildung in den Semitischen Sprachen*²²⁶ (*Semitik Dillerde Zamirin Yapılışı*) (Leipzig: J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1913), Max Bravmann (ö. 1977)'in *Matarialen und Untersuchungen zu den Phonetischen Lehren der Araber*

²¹⁸ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 53, 113; III, 1, 22, 23, 112, 123, 207, 211, 213, 247.

²¹⁹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 14, 16, 190 vd.;

²²⁰ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 113.

²²¹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 9.

²²² Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 36, 37, 84.

²²³ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 36, 41, 128 vd.

²²⁴ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 81.

²²⁵ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, III, 5.

²²⁶ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, III, 36

(*Arapların Fonetik Öğretilerine Göre Araçlar ve Araştırmalar*) (Göttingen: Dieterichsche Universitäts-Buchdruckerei, 1934),²²⁷ Christian Sarauw (ö. 1925)'un “Die Altarabische Dialektspaltung” (Eski Arapça Lehçe Bölünmesi), *Zeitschrift für Assyriologie und Verwandte Gebiete*, 21 (1908), s. 31-49,²²⁸ Hurgronje'nin *Mekkanische Sprichwörter und Redensarten (Mekkelilerin Atasözleri ve Deyimleri)* (Haag: Martinus Nijhoff, 1886),²²⁹ Sprenger'in “Observations on the Physiology of the Arabic Language”, *Journal of the Asiatic Society of Bengall*, 20 (1851), 115-126²³⁰ ve *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 12 (1858), s. 315-317, dergisinde yayınlanan, “Ueber die Bedeutung des Edomitischen Wortes Allûf in der Bibel un des Arabischen” adlı makalelerini saymak mümkündür. Ayrıca Samuel Margoliouth (ö. 1940)'un “On the Origin and the Import of the Names Muslim and Hanif”, *Journal Royal Asiatic Society*, 35 (1903), s. 467-493, adlı makalesi ile Charles James Lyall (ö. 1920)'in aynı dergide yayınlanan “The Words “Hanif” and “Muslim”, *Journal Royal Asiatic Society*, 35 (1903), s. 771-784, adlı makalesi de kitabın diğer linguistik kaynaklarıdır.²³¹

Nöldeke'nin *Geschichte des Qorāns*'ın birinci baskısından sonra kaleme aldığı *Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft* (Semitik Dilbilimine Katkılar)²³² (Strassburg: Karl J. Trübner, 1904) ile ayrıca yukarıda Kur'ân araştırmaları kaynakları içerisinde de adına yer verdiğimiz *Neue Beiträge zur Semitischen Sprachwissenschaft* (Strassburg: Trübner, 1910) ve *Zur Grammatik des Classischen Arabisch (Klasik Arapça Grameri)*²³³ (Vienna: Gerold, 1897) adlı çalışmaları da kitaba katkıda bulunan yazarlar tarafından kaynak gösterildiği gibi Schwally'nin “Lexikalische Studien” (Lugat/Sözlük Araştırmaları), *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 52 (1898), s. 132-148, 511-512; 53 (1899), s. 197-201²³⁴ adlı makalesi ile *Idioticon des Christlich Palästinischen Aramäisch, (Hıristiyan Filistin Ârâmicesi Sözlüğü)* (Gießen: J. Ricker, 1893)²³⁵ adlı çalışması da *Geschichte des Qorāns*'da adı geçen diğer linguistik referanslardır.

²²⁷ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, III, 194.

²²⁸ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, III, 37, 41.

²²⁹ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 237.

²³⁰ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 16.

²³¹ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 20.

²³² Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, II, 59.

²³³ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, III, 36.

²³⁴ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 34.

²³⁵ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 9.

Geschichte des Qorāns'da Nöldeke'nin *Beiträge zur Kenntnis der Poesie der Alten Araber*, (*Cahiliye Şiirini Anlamaya Katkılar*) (Hannover: Carl Rümpler, 1864)²³⁶ ve “zu Labid's Mu'allaqa”, (Lebîd'in Muallaka'sı) *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften Wien*, 5/142 (1900)²³⁷ adlı çalışmaları kaynak gösterildiği gibi Goldziher'in gerçekleştirmiş olduğu “der Diwân des Garwal b. Aus Hutej'a”, (Cervel b. Evs Hutay'e Divânı) *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 46 (1892), s. 1-53, adlı neşir çalışması da kaynak gösterilmiştir.²³⁸

Kur'ân tarihi araştırmalarına katkıları yönünden linguistik alanında yapılan Batılı çalışmalara baktığımızda kitapta referans gösterilen çalışmaların filoloji, gramer, fonetik, câhiliye şiiriyle ilgili araştırmalar yanında ayrıca sözlük çalışmaları da olduklarını görürüz. Söz konusu çalışmalar, “Ahmed” (s.a.v) ismi, “müslim”, “hanif”, “seci”, “esâtir”, “ebter” gibi kelime ve kavramların izahları bağlamında referans gösterilmişlerdir. Ayrıca *Geschichte des Qorāns*'da adı geçen kaynaklardan bazıları da Kur'ân'daki Arapça olmayan kelimelerle ilgili referanslardır. Söz konusu çalışmalarda Kur'ân'da yer alan bazı kelimelerin diğer kültürlerden alındıkları üzerinde durulmuştur ki Nöldeke'de bu görüşe katılmaktadır. Ayrıca Nöldeke'nin Kur'ân'daki yabancı kelimeler konusuna yer verdiği *Neue Beiträge zur Semitischen Sprachwissenschaft* adlı çalışmasına da kitapta kaynak olarak yer verilmiştir. Şunu da ayrıca ifade edelim ki linguistik kaynaklardan bazıları da kırâatler ve resmü'l-mushaf konusunda referans olarak gösterilmişlerdir.

2. Literatür

Geschichte des Qorāns'ın literatür kaynaklarını kronolojik olarak vermek gerekirse başta Lübnan Trablusşam doğumlu Michael Casiri (ö. 1791)'nin İspanya Escorial Sarayı'ndaki Arapça kitapların katalogu olan *Bibliotheca Arabico-Hispana Escorialensis* (Madrid: Antonius Perez de Soto, 1760-1770) adlı çalışmasını zikredebiliriz. İkinci olarak kitabın literatür kaynakları arasında Heinrich Leberrecht Fleischer'in Leipzig Kütüphanesi'ndeki yazmalar hakkında hazırladığı *Catalogus Librorum Manuscriptorum Qui in Bibliotheca Senatoria Civitates Lipsiensis Asservantur*, (Grimae: Gebhardt, 1838)²³⁹ adlı katalog çalışmasını sayabiliriz.

²³⁶ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 169

²³⁷ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 46.

²³⁸ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 33.

²³⁹ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 239.

Alman oryantalizminin öncüsü Joseph Freiherr von Hammer Purgstall, literal anlamda *Geschichte des Qorâns*'ın kaynaklarından birisi olduğu gibi kişisel anlamda da Nöldeke'yi etkileyen şahsiyetlerden birisidir. Onun yedi ciltten oluşan ve yaklaşık olarak her bir cildi bin sayfa tutan *Literaturgeschichte der Araber* (Viyana: Kaiserl.-Königl. Hof- und Staatsdruckerei, 1850-1856) adlı eseri, Hal' ve Hafed sûreleri konusunda *Geschichte des Qorâns*'da referans gösterilmektedir. Gustav Flügel tarafından hazırlanan *Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien* (Viyana Kraliyet Kütüphanesi'ndeki Arapça, Farsça ve Arapça El Yazmaları) (Viyana: der K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1865-1867) adlı katalog çalışmasının yanında²⁴⁰ ayrıca Flügel'in "Ueber Muhammad bin Ishâk's Fihrist al-'ulûm" (Muhammed b. İshâk'ın Fihristi'l-ulûm'u Üzerine), *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 13 (1859) 559-650, adlı makalesi de kitapta adı geçen diğer bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁴¹

Literatür kaynakları arasında Carl Brockelmann'ın ilk olarak 1898-1902 (Weimer/Berlin: Emil Felber) yılında iki cilt olarak yayınladığı *Geschichte der Arabischen Litteratur (Arap Edebiyatı Tarihi)* adlı çalışması da *Geschichte des Qorâns*'ın önemli referanslarından birisidir.²⁴² Wilhelm Ahlwardt (ö. 1909)'ın on cilt olarak hazırladığı Berlin kütüphanesindeki yazma eserlerin yer aldığı *Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin*,²⁴³ I-X, (*Berlin Kraliyet Kütüphanesi Yazmalar Katalogu*) (Berlin: L. Schade, 1887-1899) adlı katalog çalışması da *Geschichte des Qorâns*'ın kaynakları arasındadır. Johannes Pauli (ö. 1533)'nin *Schimpf und Ernst*, ed. Hermann Österley, (Stuttgart: Litterarischen Verein, 1860)²⁴⁴ ve bazı yazmalar hakkında bilgilerin verildiği Joseph Horovitz'in "Aus den Bibliotheken von Kairo, Damaskus und Konstantinopel, (Arabische Handschriften Geschichtlichen Inhalt)" (Kahire, Dımaşk, İstanbul Kütüphanelerinden (Tarih İçerikli Arapça Yazmalar), *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen Zu Berlin*, 10/2 (1907), s. 1-68, adlı makalesi zikredebileceğimiz diğer literatür kaynaklarıdır.²⁴⁵

²⁴⁰ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 33.

²⁴¹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 59.

²⁴² Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 53, 75 vd.; II, 90, 113, 149, 150, vd.; III, 1, 2, 7, 23, 25, 27, 59, 96, 105, 110, 156, 157, 158, 159, vd.

²⁴³ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 68, 173, 222; III, 221, 224, 227 vd.

²⁴⁴ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 142.

²⁴⁵ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 129.

Sıkıntıdan sonra bir ferahlığın geleceği (ferec ba'de şidde) ilkesine dayanılarak yazılan literatürden Alfred Wiener (ö. 1964)'in bazı kitapları tanıttığı “Die Farag ba'd aş-Şidda Literatur”, *der Islam*, 4 (1913), s. 270-298,²⁴⁶ adlı çalışma, Moriz Winternitz (ö. 1937)'in *Geschichte der Indischen Literatur (Hindistan Literatür Tarihi)*, I-III, (Leipzig: C. F. Amelangs, 1905-1922)²⁴⁷ ve Anton Baumstark (ö. 1948)'in *Geschichte der Syrischen Literatur*²⁴⁸ (*Süryanî Literatür Tarihi*) (Bonn: A. Marcus und E. Webers, 1922) adlı çalışmaları da *Geschichte des Qorâns*'ın kaynakları arasında yer almaktadır. Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1299)'nin *İrşâdü'l-erîb* adlı eserinin kaynakları hakkında Bergsträßer'in “die Quellen von Jâqût's İrşâd” (Yâkût'un İrşâd'ının Kaynakları) adıyla kaleme aldığı, *Zeitschrift für Semitik und Verwandte Gebiete*, 2 (1923), s. 184-218,²⁴⁹ makalesi de kitapta adı geçen diğer bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır.

Geschichte des Qorâns'ın literatür kaynakları arasında bilim insanlarının sıklıkla referans olarak gösterdikleri Carl Brockelmann'ın literatür çalışması ön plana çıkmaktadır. Brockelmann'ın çalışmasından sonra ise Berlin Kütüphanesi'ndeki yazma eserlerin katalogunu hazırlayan Ahlwardt'in çalışması gelmektedir. *Geschichte des Qorâns*'da bazen Berlin Kütüphanesi'ndeki bir kaynağa atıfta bulunulduğu zaman söz konusu eserin kütüphanede kayıtlı numarası yerine Ahlwardt'in *Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin/ Verzeichnis der Arabischen Handschriften* adlı eserinde zikretmiş olduğu sıralamadaki rakam verilmektedir. Sonuçta yazarımızın kaynağı Ahlwardt olduğuna göre bu şekilde bir atıfta bulunması kendisi için doğru olabilir. Ancak söz konusu yöntem, Berlin Kütüphanesi'nde arama yapmak isteyen araştırmacı için bazen yanıltıcı olabilmektedir.

3. Paleografi

Geschichte des Qorâns'da paleografi konusunda Batı dünyasında yapılan bazı önemli çalışmalara kaynak olarak yer verildiği görülmektedir. Söz konusu kaynaklarda özellikle de eski mushaf sayfalarından örneklere yer verildiği gibi Batı kütüphanelerinde bulunan Kûfi fragmanlar hakkında da bilgiler verildiğini görmekteyiz. Kitapta, bu konuda adı geçen kaynaklar arasında Jacob Georg Christian Adler (ö. 1834)'in *Descriptio Codicum Quorundam Cuficorum Partes Corani*

²⁴⁶ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, III, 110.

²⁴⁷ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 117.

²⁴⁸ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, III, 100.

²⁴⁹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, III: 158.

Exhibentium in Bibliotheca Regia Hafniensi (Altonae: Ex Officina Eckhardiana: 1780) adlı eseri başta olmak üzere²⁵⁰ Silvestre de Sacy’e ait *Paléographie Universelle*, I, (Paris: Firmin Didot, 1839),²⁵¹ Johann Heinrich Möller (ö. 1885)’in *Paläographische Beiträge aus den Herzoglichen Sammlungen in Gotha (Gotha’daki Herzog Kolleksiyonuna Paleografik Bir Katkı)* (Eisleben: G. Reichardt, 1844),²⁵² Johann Christian Lindberg (ö. 1857)’in bazı Kufî yazmalara yer verdiği *Lettre à M. le Chevalier...*(Kopenhag: Schubothé, 1830) adlı çalışması, “Ahmed” (s.a.v) ismi konusunda kaynak gösterilen *Corpus Inscriptionum Graecarum* Inschrift aus Palmyra- (*Palmira’dan Bir Kitâbe*), (III. cilt) (nşr. Augusto BoeckhioIoannes Franzius) (Berlin: Georg Reimeri, 1853),²⁵³ ile aynı konuda kaynak gösterilen Fransız diplomat arkeolog Melchior de Vogüé (ö. 1916)’ye ait *Syrie Centrale, Inscriptions Sémitiques*²⁵⁴ (Paris: Baudry, 1868) adlı eseri, William Wright (ö. 1889)’in *The Palaeographical Society Oriental Series*, (London: Clowes, 1875-1883),²⁵⁵ Carl Gotthilf Büttner (ö. 1893)’in *Suaheli-Schrift-stücke in Arabischer schrift*²⁵⁶ (Stuttgart & Berlin: W. Spemann, 1892), Bernhard Moritz’in Arap yazısı üzerine yapılmış en önemli çalışmalardan birisi olan *Arabic Paleography* (Kahire: 1905)²⁵⁷ adlı eseri ile *Encyclopaedia of Islam/Enzyklopaedie des Islam’daki “Arabien” -Arabische Schrift- (Arapça Yazı)*, (Leiden: Brill, 1913), I, 399-410,²⁵⁸ adlı makalesini saymak mümkündür.

Geschichte des Qorāns’ın paleografi ile ilgili kaynakları arasında Sebe kitabeleri hakkında referans gösterilen Fransız şarkiyatçılar Fulgence Fresnel (ö. 1855)²⁵⁹ ve Joseph Halévy (ö. 1917)’in²⁶⁰ isimlerini de saymak mümkündür. Ayrıca Johannes Heinrich Mordtmann (ö. 1932)-David Heinrich Müller’in “Sabäische Denkmäler” (*Sebe Anıtları*) (Viyana: Karl Gerold’s Sohn, 1883)²⁶¹ ve aynı yazarların “Eine Monotheistische Sabäische Inschrift” (Bir Monoteist Sebe

²⁵⁰ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, III, 29, 42, 46.

²⁵¹ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, III, 251.

²⁵² Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, III, 39.

²⁵³ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 10.

²⁵⁴ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 9, 10.

²⁵⁵ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, III, 32, 43, 251, 257.

²⁵⁶ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, II, 13.

²⁵⁷ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, III, 31, 33, 39, 41, 43, 49, 250.

²⁵⁸ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, III, 250.

²⁵⁹ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 113.

²⁶⁰ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 113.

²⁶¹ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 113.

Kitabesi), *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlands*, 10 (1896), s. 285-292,²⁶² adlı çalışmaları da kitapta adı geçen diğer kaynaklardır. Ayrıca David Heinrich Müller'in "Himjarische Studien" (Himyeri Araştırmaları), *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 30 (1876), s. 671-708 ile Joseph von Karabacek (ö. 1918)'in "Julius Euting's Sinaitische Inschriften" (Julius Euting'in Sinâ Kitabeleri), *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlands*, 5 (1891), s. 311-326,²⁶³ Eduard Glaser (ö. 1908)'in "Zwei Inschriften über Dambruch von Marib" (Me'rib Seddinin Yıkılması Hakkında İki Kitabe), *Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft*, (Berlin: W. Peiser, 1897) (ayrıca bkz. *Oesterreichische Monatsschrift für den Orient*, (Viyana: 1897), s. 126-128,²⁶⁴ adlı çalışmaları da paleografi konusundaki kitapta adı geçen referanslardır.

Paleografi konusunda *Geschichte des Qorâns*'da adı geçen diğer kaynaklar ise şöyle sıralamak mümkündür. George Albert Cooke (ö. 1939)'ın Fâtîha sûresi bağlamında kaynak gösterilen *A Text-Book of North-Semitic Inscriptions* (Oxford: Clarendon Press, 1903),²⁶⁵ Carl Heinrich Becker'in *Papyri Schott-Reinhardt* (Heidelberg: Carl Winter's Unversitätbuchhandlung, 1906)²⁶⁶ ve Becker'in bu çalışması hakkında Goldziher'in kaleme aldığı "C. H. Becker, Papyri Schott-Reinhardt I", *Deutsche Literaturzeitung*, 41 (1906), s. 2547-250, başlıklı tanıtım yazısı,²⁶⁷ Victor Gardthausen (ö. 1925)'in *Griechische Paläographie (Grek Paleografisi)* (Leipzig: Veit & Comp., 1911),²⁶⁸ Theodor Birt (ö. 1933)'in *Kritik und Hermeneutik nebst Abriss des Antiken Buchwesens* (Münih: C.H. Beck'sche Verlags-buchhandlung, 1913),²⁶⁹ Adolf Grohmann (ö. 1977)'in neşretmiş olduğu *Corpus Paprorum Raineri Archiducis Austriae, Series Arabica. III*,²⁷⁰ (Viyana: F. Zöllner, 1923), Joseph von Karabacek (ö. 1918)'in el yazma iki Kur'ân sayfasına da yer verdiği *Zur Orientalischen Altertumskunde*, 6 "Ein Koranfragment des IX. Jahrhunderts aus dem Besitze des Seldschukensultans Kaikubad" Selçuklu Sultanı Keykabut'un IX. Yüzyıla Ait Kur'ân Fargmanı), *Sitzungsberichte der Kaiserlichen*

²⁶² Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 113, 116.

²⁶³ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, III, 254.

²⁶⁴ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 113.

²⁶⁵ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 112.

²⁶⁶ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 113.

²⁶⁷ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 13.

²⁶⁸ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 25.

²⁶⁹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 25.

²⁷⁰ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, III, 250.

Akademie der Wissenschaften in Wien, 184/3, (1917) s. 1-38,²⁷¹ Ernst Kühnel (ö. 1964)'in mushaf süslemeleri hakkında kaynak gösterilen *Islamische Kleinkunst (İslâmî Küçük Sanatlar)* (Berlin: R. C. Schmidt & Co. 1925).²⁷²

Bilindiği üzere, Almanya ve Fransa gibi Batılı ülkelerin kütüphanelerinde pek çok İslâmî eserin yanında bir bütün veya fragmanlar halinde hatırı sayılır derecede yazma mushafın bulunduğu da bilinen bir gerçektir. *Geschichte des Qorāns*'ın yayınlanmasından önce ve sonrasında paleografi hakkında bazı çalışmaların yapıldığı ve nitekim söz konusu çalışmalarda bazı Kûfi fragmanların tıpkıbasımlarının gerçekleştirildiği görülmektedir. Yukarıda vermeye çalıştığımız ve *Geschichte des Qorāns*'da yer verilen söz konusu paleografik çalışmalar daha çok kitabın üçüncü cildini oluşturan resmü'l-mushaf ve kırâatler konusunda referans olarak gösterilmişlerdir. Bununla birlikte kitabın farklı yerlerinde farklı konularla ilgili olarak da söz konusu kaynaklara rastlamak mümkündür.

Kitabın birinci cildinde bahis konusu edilen “Ahmed” ismi yanında ilk dönemlerde Kur'ân'ın üzerine yazıldığı malzeme olarak “*kaburga kemikleri*” anlamında أضلاع (Rippen) sözcüğü hakkındaki kaynaklar paleografik kaynaklardır. Bunun yanısıra Fatıha sûresindeki “Rabbü'l-âlemîn”, “er-rahmân” ve “er-rahîm” kelimeleri hakkında da paleografi kaynaklarından faydalandığı görülmektedir. Örneğin Sebe kitâbeleri, Fatıha sûresindeki “Rahmân” ismi hakkında kaynak gösterilmektedir. Burada ek bir bilgi olarak şunu da zikretmek istiyoruz. Nöldeke kitabının birinci baskısında (s. 302) en eski Kûfi yazmalardan bahsederken Fransa'da Silvester de Sacy'nin elinde bir kopyası bulunan mushafın düşünüldüğü gibi Hârûn Reşîd (ö. 193/809) tarafından Fransa kralı Şarlmann (Karl den Grossen) (ö. 814)'a gönderilen mushaf olmadığını söylemektedir.

G. ÇEŞİTLİ KONULARDAKİ KAYNAKLAR

Batı'da İslâm, Kur'ân ve Kitab-ı Mukaddes ilişkisi, peygamberler, kıssalar, ramazan orucu, “hac”, “kible”, İslâm hukuku gibi pek çok konuda eserler kaleme alınmıştır. *Geschichte des Qorāns*'da da söz konusu çalışmalardan bazılarını kaynak olarak yer verildiği görülmektedir. Bu bağlamda Kur'ân'da adı geçen peygamberlerden Hz. İbrâhîm hakkında Bernhard Beer (ö. 1861)'in kaleme aldığı *Das Leben Abrahams nach Auffassung der Jüdischen Sage*²⁷³ (*Yahudilerin Yazılı*

²⁷¹ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, III, 31, 48.

²⁷² Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, III, 250, 259.

²⁷³ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 147.

Rivâyetlerine Göre İbrâhîm'in Hayatı) (Leipzig: Oskar Leiner, 1859) adlı çalışması ile Joseph Derenbourg (ö. 1895)'un *Fables de Loqman le Sage*²⁷⁴ (*Lokman Hekim'in Meselleri*) (Berlin/Londra: A. Asher & Co., 1850) isimli eseri kitabın kaynakları arasında yer almaktadır.

Kur'ân'da kıssası anlatılan şahsiyetlerden birisi olan Zülkarneyn hakkında Batı dünyasında da bir hayli çalışma yapılmıştır ki söz konusu çalışmalardan bazılarına *Geschichte des Qorâns*'da referans olarak yer verilmiştir. Burada şunu da hemen ifade edelim ki başta Nöldeke olmak üzere Batılı araştırmacılar Zülkarneyn konusunda daha çok Büyük İskender'i konu edinmektedirler. Bu çerçevede eski kaynaklardan birisi olarak antik Yunan dönemi tarihçilerinden Ephippus Olynth (m. ö. 4. yy)'tur.²⁷⁵ Nöldeke'nin sadece bir defa ve kısaca: Arrhian 3, 4, olarak kaynak gösterdiği Lucius Flavius Arrianus (Arrian) (ö. 145)²⁷⁶ ve yine kısaca Curt. 4, 29, 5 ff., olarak referans gösterdiği Quintus Curtius Rufus (I. yüzyıl) adlı tarihçiler de Büyük İskender hakkında zikredebileceğimiz kitabın diğer kaynaklarıdır.²⁷⁷

İskender kıssası hakkında İngiliz yazar Ernest Wallis Budge (ö. 1934) tarafından *The Life and Exploits of Alexander the Great* (Londra: C. J. Clay and Sons, 1896)²⁷⁸ adıyla tercüme edilen eser yanında İsviçreli yazar Johann Jacob Bernoulli (ö. 1920)'nin İskender'le ilgili *Die Erhaltenen Darstellungen Alexanders des Grosen*²⁷⁹ (*Büyük İskender'in Korunmuş Tasvirleri*) adlı eseri (Münih: F. Bruckmann A.-G., 1905), Carl Hunnius (ö. 1964)'un *Das Syrische Alexanderlied* (*Süryânîce Alexander Şarkısı*) (Göttingen: Kaestner, 1904)²⁸⁰ adlı çalışması ile aynı isimli makalesi, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 60 (1906), s. 169-209, 558-589,²⁸¹ *Geschichte des Qorâns*'da adları geçen kaynaklardır. Ayrıca Fransız şarkiyatçı Gaston Paris (ö. 1903)'in "L'ange l'Ermite, Etude Une Legende Religieuse", *La Poésie du Moyen Age*, 1 (Paris: Hachette, 1899), s. 150-187²⁸² adlı çalışması ile Max Seligsohn (ö. 1923)'un "Josua ben Levi

²⁷⁴ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 157.

²⁷⁵ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 141.

²⁷⁶ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 141.

²⁷⁷ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 141.

²⁷⁸ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 140.

²⁷⁹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 141.

²⁸⁰ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 140, 142.

²⁸¹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 140.

²⁸² Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 142.

and Elijah” *The Jewish Encyclopaedia*, (Londra: Funk and Wagnalls Company, 1903) V, 125,²⁸³ isimli makalesi de bu konuda zikredebileceğimiz diğer kaynaklardır.

Nöldeke'nin “Beiträge zur Geschichte des Alexanderromans” (İskender Romanı Tarihine Katkılar) (Viyan: Tempisky, 1890) adlı çalışması²⁸⁴ ve bu çalışma hakkında Sigmund Fraenkel'in “Nöldeke, Th. Beiträge zur Geschichte des Alexanderromans”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 45 (1891), s. 309-330, başlıklı tanıtım yazısı,²⁸⁵Theodor Schreiber (ö. 1913)'in Büyük İskender'i anlattığı *Studien über das Bildniss Alexanders des Grossen (Büyük İskender Hakkındaki Portre Üzerine Araştırmalar)* (Leipzig: B. G. Teubner, 1903)²⁸⁶ adlı eseri de *Geschichte des Qorâns*'da adları geçen kaynaklar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ashâb-ı Kefh kıssası hakkında *Geschichte des Qorâns*'da John Koch'un *Die Siebenschlaferlegende ihr Ursprung und ihre Verbreitung; eine Mythologisch-Literaturgeschichtliche Studie. (Yedi Uyurlar Kıssası...)* (Leipzig: Carl Reissner, 1883),²⁸⁷ İtalyan şarkiyatçı Ignazio Guidi (ö. 1935)'nin *Testi Orientali Inediti Sopra i Sette Dormienti di Efeso* (Roma: R. Accademia dei Lincei, 1885) adlı çalışması ve Nöldeke'nin *Göttinger Gelehrte Anzeigen*, 1/11 (1886), s. 453-459, dergisindeki söz konusu çalışma üzerine kaleme aldığı değerlendirme yazısı,²⁸⁸ M. J. de Goeje'nin *De Legende der Zevenlappers van Efeze* (Amsterdam: J. Müller, 1900)²⁸⁹ ve Bernard Heller (ö. 1943)'in *Revue des études Juives*, 49 (1904), s. 190-218, dergisindeki “Elements Paralleles et Origine de La Legende Sept Dormants”²⁹⁰ adlı çalışması kitapta kaynak olarak gösterilmektedir. “Ashâbü'l-uhdûd” hakkında ise Winand Fell (ö. 1908)'in “Die Christenverfolgung in Südarabien und die Himjarisch-Äthiopischen Kriege nach Abessinischer Ueberlieferung” (Habeşlilerin Rivâyetine Göre Güney Arabistan'da Hıristiyanlara Baskı ve Himyer ve Etyopya Savaşları), *Zeitschrift der Deutschen*

²⁸³ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 140

²⁸⁴ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 140.

²⁸⁵ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 140.

²⁸⁶ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 141.

²⁸⁷ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 142.

²⁸⁸ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 142.

²⁸⁹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 142.

²⁹⁰ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 142.

Morgenländischen Gesellschaft, 35 (1881), s. 1- 74, adlı çalışması kitapta referans gösterilmektedir.²⁹¹

İslâm ve diğer bazı konularda kaleme alınan çalışmalara da *Geschichte des Qorâns*'da yer verildiğini görmekteyiz ki farklı başlıklar altında da şu kaynakları zikretmek mümkündür. Hammer'ın "İslâm" ve Hz. Peygamber hakkında yapılan çalışmaları konu edindiği "Der Islam und Mohammed" (İslâm Ve Muhammed (s.a.v)), *Jahrbücher der Literatur*, 69 (1835), s. 1-90²⁹² ile Carl Becker'in "Islam", *Archiv für Religionswissenschaft*, 15 (Leipzig 1912), s. 530-602, adlı makaleleri,²⁹³ Goldziher'in *Vorlesungen über den Islam (İslâm Üzerine Okumalar)* (Heidelberg: Carl Winter's Unversitätbuchhandlung, 1910)²⁹⁴ adlı çalışması ile "İslâm", *The Jewish Encyclopaedia*, (Londra: Funk and Wagnalls Company, 1904), VI, 651-659,²⁹⁵ adlı ansiklopedi maddesi *Geschichte des Qorâns*'ın kaynakları arasındadır. Ayrıca Goldziher'in "Über Mohammedanische Polemik Gegen Ahl al-Kitâb" (Ehli Kitâba Karşı İslâm Polemiği Üzerine), *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 32 (1878), s. 341-387,²⁹⁶ adlı makalesi, Snouck Hurgronje'nin hac konusunu ele aldığı *Het Mekkaansche Fest* (Leiden: Brill, 1880),²⁹⁷ ayrıca semantik olarak zekât kelimesinin ortaya çıkış sürecini işlediği "Nieuwe Bijdragen tot de Kennis van den Islam", *Bijdragen tot de Taal-,Land- en Volkenkunde van Nederlandsch- Indie*, 4^e volgr., deel VI (Haag: 1882), s. 357-421,²⁹⁸ "Muhammedanisches Recht nach Shafititische Lehre von Eduard Sachau" (Şafilere Göre İslâm Hukuku, Eduard Sachau), *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 53 (1899), s. 125-167, adlı tanıtım yazısı ve "De Islam", *de Gids*, 50 (1886),²⁹⁹ s. 239-273; 454-498; 90-134, adlı makalesi, August Müller (ö. 1892)'in *Der Islam im Morgen und Abendland (Doğu ve Batı'da İslâm)* (Berlin: G. Grote, 1885)³⁰⁰ adlı iki ciltlik eseri, Samuel Margoliouth'un

²⁹¹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 97.

²⁹² Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 59. Hammer, söz konusu makalesinde (s. 82 vd.) Nöldeke'nin de işaret ettiği üzere sürelerin tertibine yer vermektedir.

²⁹³ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 160, 198.

²⁹⁴ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 94, 108, 110, 181, 182.

²⁹⁵ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 20, 57.

²⁹⁶ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 9.

²⁹⁷ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 19, 123, 146, 147, 152, 177 vd.; Hurgronje'nin çalışması hakkında bkz. II, 209.

²⁹⁸ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 210.

²⁹⁹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 71, 102, 132, 146.

³⁰⁰ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 100.

Mohammed and the Rise of Islam (Newyork/Londra: G. P. Putnam's Sons, 1905)³⁰¹ ile Adam Mez (ö. 1917)'in *Renaissance des Islams (İslâm'ın Rönesansı)* (Heidelberg: Carl Winter's Unversitätbuchhandlung, 1922)³⁰² adlı eseri de kitabın diğer kaynakları arasında yer almaktadırlar.

Hollandalı şarkiyatçı Martinus Theodorus Houtsma (ö. 1943)'nın namaz vakitlerini konu edindiği "Iets Over den Dagelijkschen Çalat der Mohammedanen" *Theologisch Tijdschrift*, 24 (1890), s. 127-134, adlı makalesinin³⁰³ yanında Wilhelm Bousset (ö. 1920)'in *Die Himmelfahrt der Seele*³⁰⁴ (*Ruhun Mi'râcî*) *Archive für Religionswissenschaft*, IV. cilt, (Tübingen-Leipzig: 1901), Theodor Juynboll (ö. 1948)'un Şafîî fikhî hakkındaki *Handleiding tot de Kennis van de Mohammedaansche wet Volgens de Leer der Sjâfi'itische School* (Leiden: Brill, 1903) eseri,³⁰⁵ Georg Jacob (ö. 1937)'un "Der Muslimische Fastenmonat Ramadân" (Müslümanların Oruç Ayı Ramazan), *Jahresbericht der Geographen Gesellschaft Greifswald*, 6 (1893/1896), s. 1-33,³⁰⁶ Goldziher'in "Die Sabbathinstitution im Islam" (İslâm'da Şabat Kurumu) *Gedenkbuch David Kaufmann*, (Breslau: Schles Verlags-Anstalt, 1900), s. 86-105,³⁰⁷ kitapta adı geçen kaynaklar arasında yer almaktadır.

Yine farklı konularda kaleme alınmış Julius Wellhausen'in "Die Ehe bei den Arabern" (Araplarda Evlilik), *Nachrichten Gesellschaft der Wissenschaften*, 11 (1893), s. 421-481,³⁰⁸ Otto Procksch'un (ö. 1947) *Über die Blutrache bei den Vorislamischen Arabern und Mohammed's Stellung zu ihr (İslâm'dan Önceki Araplarda Kan Davası Ve Muhammed (s.a.v)'in Ona Karşı Tutumu Üzerine)*, (Leipzig: B. G. Teubner, 1899),³⁰⁹ İngiltere doğumlu Robert Roberts (d. 1868)'in *Das Familienrecht im Qorân (Kur'ân'da Aile Hukuku)* (Leipzig: A. Pries, 1907) adlı çalışması ki daha sonra 1908 yılında *Die Untersuchung des Familien -Sklaven- und Erbrechtes im Qoran (Kur'ân'da Aile -Köle- ve Miras Hukuku)*, *Leipziger*

³⁰¹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, III, 31. Söz konusu çalışma hakkında bkz. II, 207;

³⁰² Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, III, 8, 96, 110, 122.

³⁰³ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 57.

³⁰⁴ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 136.

³⁰⁵ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 198, 250.

³⁰⁶ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 179.

³⁰⁷ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 124.

³⁰⁸ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 198.

³⁰⁹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 222.

Semitistische Studien, adıyla yayınlamıştır,³¹⁰ Friedrich Schulthess (ö. 1922)'in “Umajja b. Ebi Salt”, *Orientalische Studien*, I, (Giessen: Alfred Töpelmann, 1906), s. 71-89,³¹¹ adlı makalesi ve Fransız şarkiyatçı Hartwig Derenbourg (ö. 1908)'un “Le Culte de la déesse al-‘Ouzza en Arabie”, *Recueil de Mémoires orientaux*, (1905), s. 33-40,³¹² adlı kitap ve makale türünden çalışmalar da kitabın zikredebileğimiz kaynakları arasındadırlar.

Edward Granville Browne'nın “The Bábís of Persia. II. Their Literature and Doctrines”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 21 (1889), s. 881-1009,³¹³ Israel Friedländer (ö. 1920)'in Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saïd b. Hazm'ın (456/1064) *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal* adlı eserinden bazı açıklamalar ekleyerek *Heterodoxies of the Shiites According to Ibn Hazm*³¹⁴ adıyla yapmış olduğu kısmî tercümesi (New Haven: 1909), Ludwig Günther'in *Die Idee der Wiedervergeltung (Kıyas Fikri)* I. cilt. (Erlangen: TH. Blaßing's Universitätsbuchhandlung, 1889),³¹⁵ Hollandalı şarkiyatçı Arent Jan Wensinck (ö. 1939)'in doktora tezi olarak hazırlamış olduğu *Mohammed en de Joden te Medina* (Leiden: Brill, 1908)³¹⁶ adlı çalışması ile *Encyclopaedia of Islam*'da (Leiden: Brill, 1927), II, 428, kaleme aldığı İbn Mes'ûd maddesi,³¹⁷ Rudolf Leszynsky'nin *Die Juden in Arabien zur Zeit Mohammeds (Muhammed (s.a.v) Dönemine Kadar Medine'de Yahudiler)* (Berlin: Mayer & Müller, 1910)³¹⁸, Heinrich Nissen (ö. 1912)'in *Orientation, Studien zur Geschichte der Religion, (Oryantasyon, Din Tarihi Hakkında Araştırmalar)* (Berlin: Weidmann, 1907) ve Georg Jacob (ö. 1937)'un *Studien in Arabischen Dichtern, Heft III, Das Leben der Vorislâmischen Beduinen (Arap Şairleri Hakkında Etüdler, Defter III, İslâm Öncesi Bedevilerin Hayatı)* (Berlin: Mayer & Müller, 1893)³¹⁹ adlı çalışmalar da *Geschichte des Qorâns*'da adı geçen kaynaklardır.

³¹⁰ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 183; II, 213.

³¹¹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 19, 35; II, 190.

³¹² Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 123.

³¹³ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 55.

³¹⁴ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 94, 95, 96, 180.

³¹⁵ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 230.

³¹⁶ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 176, 262; II, 132. *Mohammed en de Joden te Medina* adlı çalışma hakkında bkz. II, 213.

³¹⁷ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, III, 60.

³¹⁸ Leszynsky'nin çalışması hakkında bkz. Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 213-214.

³¹⁹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 13.

Kur'ân Kitâb-ı Mukaddes ilişkisi bağlamında adı geçen kaynaklar olarak Abraham Geiger'in *Was hat Mohammed aus dem Judentume aufgenommen? (Muhammed Yahudilikten Ne Aldı?)* (Bonn: F. Baaden, 1833)³²⁰ adlı eseri, Nöldeke'nin "Hatte Muhammad Christliche Lehrer?" (Muhammed'in Hıristiyan Hocaları Var mıydı?), *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 12 (1858), s. 699-708, 745,³²¹ adlı makalesi, Sprenger'in "Mohammad's Zusammenkunft mit dem Einsiedler Bahyrâ" (Muhammed (s.a.v)'in Keşiş Bahirâ İle Buluşması), *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 12 (1858),³²² s. 238-249, adlı çalışması *Geschichte des Qorāns*'in kaynakları arasında zikredilebilir. Kitapta Schwally'e ait iki çalışmaya da kaynak olarak yer verilmektedir. Bunlardan birisi *das Leben nach dem Tode (Ölümden Sonraki Hayat)* (Giessen: J. Ricker, 1892),³²³ diğeri ise *Semitische Kriegsaltertümer, Der Heilige Krieg im Alten Israel, (Semitik Savaş, Eski İsrail'de Kutsal Savaş)* (Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1901)³²⁴ adlı çalışmasıdır.

Hız. Peygamberin Mukavkıs'a gönderdiği mektubu konu edinen Fransız şarkiyatçı François Alphonse Belin (ö. 1877)'in "Sur un Document Arabe Relatif A Mahomet" *Journal Asiatique*, 5/4 (1854), s. 482-518,³²⁵ isimli çalışması ile yine Fleischer'in aynı mektubu konu edinen yazısı "Briefe" (Mektuplar), *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 17 (1863), s. 385-386,³²⁶ Nöldeke'nin Julius Wellhausen'in kitabını tanıttığı "Skizzen und Vorarbeiten. III. Reste arabischen Heidenthumes. Berlin. Georg Reimer 1887", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 41 (1887), s. 707-726, adlı çalışması da *Geschichte des Qorāns*'da adlarına rastladığımız diğer referanslardır.

Geschichte des Qorāns'da Goldziher'in yukarıda zikrettiğimiz çalışmaları dışında "Beiträge zur Literaturgeschichte der Schi'a und der Sunnitischen Polemik" (Şii ve Sünnî Polemik Literatür Tarihine Katkılar), *Sitzungsberichte Akademie der Wissenschaften*, 78 (1874), s. 439-524,³²⁷ "Ueber Dualtitel" (Çift Ünvan Üzerine),

³²⁰ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 6, 8, 34, 97, 115; II, 208.

³²¹ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 7, 28.

³²² Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 91.

³²³ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 92.

³²⁴ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 128.

³²⁵ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 190.

³²⁶ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, I, 190.

³²⁷ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, II, 99.

Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlands, 13 (1889), s. 321-329,³²⁸ “Säulenmänner“ im Arabischen“ (Arapça’da Ashâbü’l-üstüvân), *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 55 (1901), s. 503-508,³²⁹ ve “Aus der Theologie des Fachr al-Dîn al-Râzi”, *Der Islam*, 3 (1912), s. 213-247,³³⁰ dergisindeki çalışmasına da kaynak olarak yer verilmiştir. Ayrıca Goldziher’in “Ali Paşa Mübarek, ... الخطة التوفيقية الجديدة”, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlands*, 4 (1890) 347-352,³³¹ “Carra de Vaux, Le Mahométisme”, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlands*, 53 (1899), 380-387³³² ve “A. de Vlieger, Kitâb al Qadr”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 57 (1903), s. 392-402,³³³ başlıklı kitap tanıtımı hakkındaki yazılarına da referans olarak yer verildiği görülmektedir.

Yukarıdaki kaynaklar dışında *Geschichte des Qorâns*’da diğer kültürler hakkında yazılmış olan bazı kaynaklara da yer verilmiştir. Bu çerçevede Gustav Flügel’in Maniheizm’in kurucusu *Mani* hakkındaki İbn Nedîm’in *Fihrist*’inden Arapça metin başta olmak üzere söz konusu metnin tercüme ve açıklamalarını içeren *Mani, seine Lehre und seine Schriften, ein Beitrag zur Geschichte des Manichäismus aus dem Fihrist*³³⁴ (Mani, Öğretileri ve Eserleri... *Fihrist*’ten) (Leipzig: F.A. Brockhaus, 1862) adlı çalışması, yine K. Keßler’in *Realencyklopädie für Protestantische Theologie und Kirches* ansiklopedisindeki (Leipzig: J. C. Hinrichs’sche Buchhandlung, 1881), IX, 223-259, “Mani, Manicher” maddesi, ayrıca F. C. Conybeare, J. Rendel Harris ve Agnes Smith Lewis (ö. 1926) tarafından *The Story of Ahikar From the Syriac, Arabic, Armenian, Ethiopic, Greek and Slavonian Versions*³³⁵ (Londra: 1898) adıyla neşredilen ve yazarın “Ademoğlunun bir vadi dolu olsa...” ifadesinin yer aldığı en eski kaynak olarak referans gösterdiği çalışma, Albrecht Dieterich (ö. 1908)’in *Eine Mithrasliturgie*³³⁶ (*Bir Mitra Liturjisi*) (Leipzig: B. G. Teubner, 1903), Eduard Meyer (ö. 1930)’in *Ursprung und Geschichte der Mormonen, mit Exkursen über die Anfänge des Islams und des Chris-*

³²⁸ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 141.

³²⁹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 224.

³³⁰ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 155.

³³¹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 68.

³³² Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 57.

³³³ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 233.

³³⁴ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 9, 179.

³³⁵ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 237, 239.

³³⁶ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 116, 136, 257.

tentums (Mormonların Kökeni ve Tarihi...) (Halle a. S: Max Niemeyer, 1912),³³⁷ “Ademoğlunun bir vadi dolu...” ifadesinin yer aldığı Fransız şarkiyatçı Rene Basset (ö. 1924)'in neşretmiş olduğu *Le Synaxaire Arabe Jacobite, Patrologia Orientalis*, III. cilt, (Paris: Firmin Didot, 1907) adlı eser de kitabın kaynakları arasındadır.

Geschichte des Qorāns'da Kur'ân tarihi açısından bakıldığında her ne kadar genel anlamda belli başlı bazı başlıklar bulunsa da söz konusu başlıklar altında pek çok konunun da kimi zaman detaylı bir şekilde ele alındığı ve ilgili konuların kaynaklar açısından da zenginleştirildiği görülmektedir. Dolayısıyla kitaba katkıda bulunan yazarların da bazı konuları eklemesiyle birlikte yelpaze biraz daha genişletilmiş olmaktadır. Bu durum, konuların çeşitliliği ile birlikte kaynakların da çeşitliliğini beraberinde getirmiştir. Bu çerçevede *Geschichte des Qorāns*'da Hz. İbrâhîm hakkında yapılan çalışma referans gösterildiği gibi Ashâb-ı Kefh ve özellikle de Zülkarneyn hakkında en eski kaynaklar başta olmak üzere modern zamanda yapılan çalışmalara da hatırı bir şekilde yer verildiği görülmektedir. Ancak şunu da hemen belirtelim ki Zülkarneyn hakkında kaleme alınan Karl Heinrich Graf (ö. 1869)'ın “Ueber den “Zwegehörnten” des Koran” (Kur'ân'daki Zülkarneyn Üzerine), *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, (1854) ve “Zu den Arabischen Alexandergeschichten” (Arapça İskender Hikâyeleri Hakkında), *Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete* (1893) adlı çalışmaları *Geschichte des Qorāns*'da zikredilmediği gibi Gustav Moritz Redslob (ö. 1882)'un “Notizen, Correspondenzen und Vermischtes. Ueber den “Zweihörnigen” des Koran” (Kur'ân'daki Zülkarneyn Üzerine, Notlar...), *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, (1855) adlı çalışması da kitapta zikredilmemiştir.

Batı'da yapılan çalışmalar olarak ele alınan İslâm, isrâ ve mi'râc, namaz, namaz vakitleri, korku namazı, teyemmüm, kible, ramazan orucu, hac, kısas, aile hukuku, evlilik, içkinin yasaklanması ve nesh gibi pek çok konu diğer kültürlerle karşılaştırılmış bunların önceki kültürlerden alındığı ispatlanmaya çalışılmıştır. Örneğin Mani ile ilgili kaynaklar namaz, *The Story of Ahikar*'ın kaynak gösterilmesi ise: “insanoğlunun bir vadi dolu altını olsa...” meselesiyle ilgilidir. Burada zikretmeye çalıştığımız ve çeşitli konularda kaleme alınan kaynakların gerek Almanca ve gerekse farklı Avrupa dillerinde yapılan çalışmalara bir bütün olarak baktığımızda sadece küçük bir kısım olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla *Ge-*

³³⁷ Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, II, 74, 119. Meyer'in söz konusu çalışması ve bu çalışmada dile getirilen bazı görüşler için bkz. II, 215.

schichte des Qorâns'da söz konusu çalışmalardan önemli sayıda sadece belirli bir kısmın referans gösterildiğini söyleyebiliriz.

H. SEYAHAT-HATIRA KAYNAKLARI

Geschichte des Qorâns'da seyahat ve hatıra türünden bazı kitaplara da kaynak olarak yer verilmiştir. Ludwig Burckhardt (ö. 1817)'in *Travels in Arabia*,³³⁸ I-II, (Londra: Henry Colburn, 1829), Richard Burton (ö. 1890)'un *Personal Narrative of a Pilgrimage to El-Medinah and Meccah*, I-III, (Londra: Longman, Brown, 1855-1856)³³⁹ ve Hollandalı şarkiyatçı Snouck Hurgronje'nin *Mekka*, I-II, (Haag: Martinus Nijhoff, 1888-1889),³⁴⁰ adlı eserleri kitapta adı geçen kaynaklardır. Ayrıca Edward William Lane (ö. 1876) ait Mısır'daki gelenek ve adetleri işlediği *Sitten und Gebrauche der Heutigen Agypter (Günümüz Mısırlılarında Gelenek ve Adetler)* (İngilizce'den trc. Julius Theodor Zenker, I-III, (Leipzig: Dyk'sche Buchhandlung, 1856) adlı eser³⁴¹ ile Emily Reute (ö. 1924)'nin *Memoiren einer Arabischen Prinzessin, (Bir Arap Prensesinin Hatıraları)*, 4. Baskı, (Berlin: Luckhardt, 1886) adıyla kaleme almış olduğu hatıra kitabı da bu konudaki diğer kaynaklardır.³⁴²

Geschichte des Qorâns'da seyahat ve hatıra kaynaklarına yer verilmesi âyete'l-kürsînin dua olarak okunması, cin mescidinin yeri ve Hz. Peygamber'in annesinin defnedildiği yer hakkındadır. Yazar, Mekke'de defnedildiğini söyleyen görüşü (Burckhardt, Burton, Hurgronje) aktardıktan sonra Ebvâ'da olduğunu söyleyen Ezrakî'nin görüşünü doğru bulmaktadır. Emily Reute'nin kitabının kaynak gösterilmesi ise Doğu Afrika'da yaşayan Sevâhililerin günümüze kadar kürek kemiklerini özellikle de ilkokullarda yazı malzemesi olarak kullandıklarını aktarmak içindir.

SONUÇ

Yukarıda kaynaklarını vermeye çalıştığımız *Geschichte des Qorâns*'da başta Kitab-ı Mukaddes olmak üzere Kur'ân, hadis, siyer, tarih ve diğer alanlarda Almanca'nın yanı sıra diğer Avrupa dilleri başta olmak üzere farklı dillerde yapılan pek çok çalışmaya yer verildiği görülmektedir. *Geschichte des Qorâns*'ın kaynak-

³³⁸ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 225.

³³⁹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 133, 225.

³⁴⁰ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 33, 225.

³⁴¹ Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, I, 184

³⁴² Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, II, 13.

ları başta Schwally olmak üzere Bergsträßer ve Pretzl'in katkılarıyla bir artış göstermiştir. Böylece kitap, kaynaklar açısından zengin bir yelpazeye kavuşmuştur. Batılı kaynaklar sayısal anlamda iki yüzü geçmektedir. Kitabın kaynak olarak bu seviyeye ulaşmasının nedeni ise kitabın yazılış sürecinin neredeyse bir yüzyıla yayılmış olması ve kitabın tamamlanmasına katkıda bulunan müelliflerin yeni kaynaklar kullanmış olmalarıdır.

Geschichte des Qorāns'da bu kadar kaynağın kullanılmasını biraz önce de belirttiğimiz gibi diğer yazarların katkıları, ayrıca kitabın pek çok konuyu içermiş olması ve yazarların kaynakları çoğaltma ve ilgili konular hakkında detay bilgiye ulaşma isteğine de bağlayabiliriz. Ayrıca ilgili kaynaklarda dile getirilen görüşleri kitaba taşımak ve bununla da ortaya koymuş oldukları konuyu destekleyen görüşlere yer vermek veya söz konusu fikirleri tartışıp tenkit etmektir. *Geschichte des Qorāns*'da sadece atıfta bulunulan çalışmalardaki bilgilerin aktarılmasıyla yetinilmemiş aynı zamanda nakledilen görüşlerden bazıları bir eleştiri ve tenkide tabi tutulmuşlardır. Örneğin kitapta çalışmalarına yer verilen Mingana'ya önemli eleştiriler yöneltildiği gibi Gustav Weil, William Muir, Aloys Sprenger, Otto Loth, Leone Caetani ve özellikle de Schwally'nin de ifadesiyle yaklaşımları kötü niyet ve tarafgirlik kokan Henry Lammens gibi yazarların görüşleri de bir eleştiriye tabi tutulmuştur.

Geschichte des Qorāns'da kaynakların veriliş tarzına gelince, nerede ise dört yazar da aynı yöntemi takip etmiştir, diyebiliriz. Kaynakları genel olarak kitaplar ve makaleler olarak iki kısma ayırmak mümkündür. Kitaplar kaynak olarak gösterilirken genelde: Yazar adı, kitap adı, baskı yeri ve yılı, sayfa numarası şeklinde verilmektedir. Julius Wellhausen, *Reste Arabischen Heidentums*, 2. Bsk. (Berlin 1897), s. 234-242, gibi. Makaleler referans gösterilirken de: J. H. Mordmann-D. Heinrich Müller, "Eine Monotheistische Sabäische Inschrift", *WZKM*, 10 (1896), s. 285 vs., veya Fr. Schwally, in *ZDMG*, 1898, s. 134 ff. şeklinde bazen de yılını zikretmeden sadece cilt numarası ile verilmektedir. Dolayısıyla kitapta kaynakların baştan sona kadar bütünlük arzeden bir sistem içerisinde verildiğini söylemek güçtür. *Geschichte des Qorāns*'da kaynaklar verilirken bazen müellifin adı ve eseri, makale ise yayınlandığı süreli yayının adında kısaltmalara gidilmiştir. Bazen de Gustav Weil'in *Historischkritische Einleitung in den Koran* adlı çalışması örneğinde yapıldığı gibi kitabın birinci baskısı için K1. 64 f., ikinci baskısı için K2. 74. şeklinde semboller kullanılmıştır. Örneğin kitapta, tarihçilerden Lucius Flavius Arrianus (Arrian) ve Quintus Curtius Rufus'a atıfta bulunulurken adları daha önce hiç geçmese de sadece "Tarihçiler Curt. ve Arrhian" diye atıfta bulunulmakta

başka herhangi bir bilgi verilmemektedir. Bu şekilde atıflara kitabın farklı yerlerinde farklı referanslar için de rastlamak mümkündür. Netice olarak, bu çalışmamızda *Geschichte des Qorāns*'da referans gösterilen Batılı kaynaklar tarafımızdan bir tertip ve sistem dâhilinde verilmiştir.

Şunu da belirtmek gerekir ki *Geschichte des Qorāns*'da adı geçen bazı kaynaklara kitabın ana gövdesi içerisinde değil, ikinci cildinin ek kısmında yer verilmektedir. Schwally, Batılı bilginlerin yazmış oldukları bazı kitaplar hakkında önemli bilgiler sunmakta zaman zamanda gerek yazarları ve gerekse adı geçen çalışmalar hakkında önemli analiz ve değerlendirmelerde bulunmaktadır. Sonuç olarak ek kısmında referans gösterilen kaynaklardan da istifade edilmiştir. *Geschichte des Qorāns*'da bir nevi gerek Almanca ve gerekse diğer dillerde İslâm'ın farklı bilim dallarında yapılan çalışmaların bir özeti verilmiş gibidir. Kur'ân üzerinde metin okumaları gerçekleştirildiği gibi önemli seviyede kaynak okumalarının da yapıldığı ve bu metinlerin kitapta referans olarak kullanıldığını görmekteyiz.

Sonuç olarak, bir asra yakın zaman içerisinde tamamlanan ve Nöldeke dışında üç yazar tarafından da konu açısından da zenginleştirilen *Geschichte des Qorāns*, kaynak açısından da zengin bir panorama sunmaktadır. Batı dünyasında Kur'ân üzerine yapılan araştırmalar başta olmak üzere diğer alanlardaki pek çok çalışmaya yer verilmiş ve kaynak açısından geniş bir yelpaze oluşmuştur. *Geschichte des Qorāns*'da kaynaklardan istifade etme hususunda objektif bir tarzın hâkim olduğunu söyleyebiliriz. Diğer bir ifade ile yazarlarımız okumalarını metin üzerinden gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Ayrıca yapmış olduğumuz karşılaştırmalarda kaynaklardan aktarmalarda herhangi bir eksikliğin bulunmadığını söyleyebiliriz. Yukarıda zikretmiş olduğumuz kaynaklardan bazılarını sadece bir defa referans olarak yer verilirken bazılarını ise birden fazla yer verilmiştir. Şunu da hemen ifade edelim ki kitapta ilgili konu hakkında referans olarak gösterilen kitap veya makalelerin çoğunlukla söz konusu edilen meseleye hasredilmiş müstakil çalışmalar oldukları görülmektedir.

Geschichte des Qorāns, bizlere bir Kur'ân tarihi sunduğu gibi adeta Doğu'da ve Batı'da başta Kur'ân olmak üzere diğer alanlarda yapılmış olan bilimsel çalışmaların da adeta bir tarihini sunmakta, Kur'ân tarihi üzerine çalışacak olan araştırmacılara da kaynak açısından rehberlik etmektedir. Şunu da ifade edelim ki Alman dilinde sadece Kur'ân üzerine yapılan çalışmaların sayısı bini geçmektedir. Dolayısıyla *Geschichte des Qorāns*'da adı geçen kaynakların en azından yazarların

kendi zamanları ve öncesi ile sınırlı olduklarını da unutmamak gerekmektedir. Kitabın yayınlanmasından günümüze kadar da Kur'ân ve diğer alanlarda pek çok çalışmanın yapıldığı da bilinen bir gerçektir. Ayrıca yazarların kendi zamanları ve öncesinde yayınlanmış olan bütün çalışmaları kullandıkları söylenemez. Sonuçta *Geschichte des Qorāns* gerek konu ve gerekse kaynak açısından araştırmacılar için önemli bir referans olarak önümüze çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- Adam, Baki, Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat, İstanbul: Pınar Yayınları, 2010.
- Akîkî, Necîb, el-Müsteşrikûn, Kahire: Dârü'l-maârif, 1980.
- Becker, Carl Heinrich, "Theodor Nöldeke", *Der Islam*, Leipzig: Walter de Gruyter, 1932.
- Bedevî, Abdurrahman, Mevsûatu'l-müsteşrikîn, Beyrut: Dârü'l-ilm lil-melâyîn, 1993.
- Begavî, el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Ferrâ, *Meâlimü't-tenzil*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr, Osman Cuma Damîriyye, Süleyman Müslim el-Harş, Riyâd: Dârü Taybe, 1409.
- Bergsträßer, Gotthelf, "Die Koranlesung des Hasan von Basra", *Islamica*, Leipzig: Asia Major G. M. B. H., 1926.
- Birişik, Abdülhamit, "Otto Pretzl", *DİA*, XXXIV, 342-343.
- Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, Weimer/Berlin: Emil Felber, 1898-1902.
- Ebü Ubeyd el-Kasım b. Sellam, "Ein Kapitel aus den Fadâ'il al-Qur'ân von Abû Ubaid al-Qasim ibn Sallâm", *Documenta Islamica Inedita*, nşr. Anton Spitaler, Berlin: Akademie-Verlag, 1952.
- Görgün, Hilal, "Nöldeke, Theodor", *DİA*, XXXIII, 217-218.
- Gürkan, Salime Leyla, "Talmud", *DİA*, XXXIX, 550-552.
- Harman, Ömer Faruk, *Metin Muhteva ve Kaynak Açısından Yahudi Kutsal Kitapları*, İstanbul: 1988.
- Harman, Ömer Faruk, "Ahd-i Atîk", *DİA*, I, 494-501.
- Harman, Ömer Faruk, "Yahudilik", *DİA*, XXXXIII, 187-232.
- Hurgronje, Christiaan Snouck, "Theodor Nöldeke", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 1931.
- Kallek, Cengiz, "Gotthelf Bergsträßer", *DİA*, V, 497-498.
- Kelbî, Hişâm b. Muhammed. *Kitâbu'l-esnâm*. thk. Ahmed Zeki Paşa. 2. Baskı. Kahire: Matbaatü Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, 1343/1924.
- Kuhn, Ernst. "Versuch einer Übersicht der Schriften Theodor Nöldeke's", *Orientalische Studien*, Giessen: Alfred Töpelmann, 1906.

- Müller, David Hienrich, “Theodor Nöldeke”, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlands*, Viyana: Johnson Reprint Corporation, 1906.
- Nöldeke, Theodor, *Geschichte des Qorâns*, Hamburg 1860.
- Nöldeke, Theodor- Schwally, Friedrich- Bergsträßer, Gotthelf- Pretzl, Otto. *Geschichte des Qorâns*, Leipzig: Dieterich’sche Verlagsbuchhandlung, 1909-1919-1938.
- Pretzl, Otto, *Die Wissenschaft der Koranlesung* (‘Ilm al-qirâ’a), *Islamica*, 1933/1934.
- Said, Edward, *Oryantalizm*, trc. Selâhaddin Ayaz, Pınar Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1991.
- Schwarz, Paul, “Wann lebte der Verfasser der Gara’ib al-Kur’an”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 1915.
- Selâhaddin el-Müneccid, *el-Müsteşriküne’l-’Almân*, Beyrut: Dârü’l-kitâbi’l-’cedid, 1978.
- el-Vâkıdî, Muhammed b. Ömer, *Kitâbu’l-megâzî*, nşr. Alfred von Kremer, Kalküta 1856,
- Yaşar, Hüseyin, *Hıristiyan Dünyasında Kur’ân Karşıtı Söylemin Tarihsel Kökleri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.
- Yaşar, Hüseyin, *Alman Oryantalizminde Kur’ân’a Bakış*, İstanbul 2010.